

ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Issn: 1309-9302 <http://sobiad.odu.edu.tr>
Cilt: 1 Sayı: 2 Aralık 2010

KAFKASYA: BİR ETNO-KÜLTÜREL TARİH ÇÖZÜMLEMESİ *CAUCASIA: AN ETNO-CULTURAL HISTORY ANALYSIS*

Ergin AYAN*

Özet

Bugün Kafkaslarda tarihi süreç içerisinde saflığını muhafaza edebilmiş tek bir etnik ve kültürel yapıdan söz etmek mümkün değildir. Kafkaslarda farklı fizyonomik yapılarla sahip insan toplumlarına rastlanması, dışarıdan gelenler ile yerli etnik gruplar arasındaki karışımın bir sonucudur. Kafkasya halkları birbirleriyle karışmalarına rağmen etnik grup bilinci ve dini farklılıklar, aralarındaki kültürel bütünleşmeyi zorlaştırmaktadır. Kafkaslarda yaşayan milletler, Türk kökenliler, Hıristiyan milletler ve Türk olmayan Müslüman milletler olarak üç grupta incelenebilir. Kafkas halkları yüzyıllar boyunca aynı coğrafyada benzer tarihî, etnik ve sosyo-kültürel şartlar altında birbirlerinden etkilenmişler ve birbirleriyle karışarak akraba topluluklar haline gelirken ortak bir Kafkas kültürü etrafında birleşmişlerdir. Bu bakımdan, Kafkasya halkları toplumsal yapı ve kültür açısından Kafkas Ötesi milletlerinden oldukça farklı özellikler taşımaktadırlar.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, İskit, Hazar, İndo-Avrupalı, Altaylı.

Abstract

Today we can not see a pure ethnic or cultural structure in Caucasia. Different types of human groups in Caucasia is a result of the mixture between outsiders and local ethnic groups. Even those groups in Caucasia mixed together they couldn't be able to build a homogenous culture because of ethnic group consciousness and religious differentness. We can observe three sets of human groups in Caucasia: Turk originated groups, Christians and non-Turkish Muslims. Caucasian folks shared same geography, similar historical, ethnic and socio-cultural conditions for centuries, so they affected each other and became relative groups that combined around Caucasian culture. At this point of view Caucasian folks have a lot of differences from Transcaucasian folks such as culture and sociological structure.

Key Words: Caucasia, Skyth, Khazar, Indo-European, Altaic.

* Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, alpsunkar@hotmail.com

Giriş

Etno-kültürel araştırmalar, kaynaklara dayalı bir tarih anlatımından farklı olarak, “bir dizi inandırıcı olgular” diye adlandırabileceğimiz, bir takım temel kavramlara ve bunların çerçevesinde formüle edilen muhtelif problemlerin fonksiyonlarına dayanırlar. Buna rağmen yine de kaynaklar tarih tenkit metoduyla kontrol edilirler. Bu minvalde kaynaklar, yargılanır, ayırt edilir ve olgular hakkında karar verilir. Etnoslar ve kültürleri hakkında doğrudan doğruya bir görüş ortaya koymadan evvel, bilgilerimizin kaynaklarını, sınırlarını ve değerini belirtmek için, kaynak tenkidi yoluyla mutlak doğru bilgileri elde etmenin yollarını ararız. Bu şartların göz önünde bulundurulmaması yapılan araştırma çalışmasını yeni ve önemli hiçbir şey getirmeyen bir metin haline getirir. Yapılan çalışmanın önemli bir kısmı kaynaklardan alınmış bir yığın tafsilattan teşekkül ederse, bunların tekrarının bir anlamı olmaz. Biz bu alan çalışmamızda çağdaş okuyucunun özellikle ilgisini çeken etnik tarih fonundan büyük ölçüde hareket etmeye gayret ettik. Bugün tarihçiliğin en önemli problemlerinden biri, bilindik olayların peyderpey kaydedilmesi değil, daha çok terkip ve tahlil metoduyla bilinmeyen olguların tespitidir. Terkibi hüküm tekten karmaşığa doğru akıl yürütmeyi gerektirir. Bireşimci yargı konu kavramına farklı bir yüklem getirir. Mesela “Kafkasya’daki bütün etno-kültürel yapı, basitten karmaşığa doğru yol alan bir bireşimdir” gibi. Diğer yandan bunun zıddı olan çözümleyici yargı, etnosları, bunların dil ve kültürlerini ve siyasal şekilleri esas alan bir çalışmadır. Tahlili hükmün merkezi, etnosun yapısına ait olan veya olmayan tanımların teşkilidir. Bu bakımdan bu tarz bir yaklaşım, tarihselin kavramsal açıklığını hedefler. Burada önemli olan olayların akışı ile etnoslar ve kültürler arasında bir uygunluk bulmaktır. Her tarihçi ele aldığı konuya geniş bir perspektiften bakarak başlar ama çoğu kez konuyu sınırlamak zorunda kalır. Kafkasya’nın günümüze kadarki tarihi şüphesiz yapılan birçok çalışmalarla ortaya konulmuştur. Son 20 yıldır gerek Türkiye’de ve gerekse Kafkas ülkelerinde bizim burada üzerinde çalıştığımız konu hakkında orijinal görüşler ortaya atıldı. Ancak, bu çalışmalar Kafkasya’yı etnik, kültürel ve dini bakımdan tam olarak tespit edilemeyen adeta bir metafizik alan olarak görmüşlerdir. Bu alanlarla ilgili olan önermeleri doğrulanamadığı için de bunlar muğlâk ve muallâk önermeler olarak kabul edilmiştir. Bizim bakış açımız yani Kafkasya’nın erken tarihini başlangıçta ele alıp, etno-kültürel yapılanmayı buna göre çağımıza kadar getirme, bir takım meselelerdeki yanlış hükümlerle karşılaşmamıza ve bunları tenkit etmemize vesile olmuştur. Kafkaslardan Don-Volga’ya kadar olan sahanın tarih öncesi ve sonrası ile ilgili çalışmalar yayınlayan bazı Avrupalı âlimlerin dayandıkları materyaller, bizim kolayca ulaşabileceğimiz materyaller olmamakla birlikte, bunların eserlerinde birçok ufak tutarsızlıkların olduğunu gördük. Bununla birlikte kaynaklardaki detayların tetkiki ve yorumu suretiyle bu hatalar düzeltilebilmektedir. Tarihçilikte sık sık başvuru olan coğrafi veya bilimsel terimlerin doğru kullanımı da önemlidir, zira yanlış kullanımlar tarafların birbirini anlamalarını güçleştirir. Ancak etno-kültürel sınırların kaypak ve oynak olduğu hallerde durum çok daha ciddi bir vaziyet arz etmektedir.

Dağlar ve Denizler Arasında Kafkasya

*Rüzgâr ona ne dedi bilinmez;
Bir sabah apar topar güneşle beraber,
Kaf Dağı'na ulaşmak için yola çıktı adam.
Kaf Dağı mümkündü
ama geri dönmek artık imkânsızdı.*

Kafkasya, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında Doğu-Batı paralelinde uzanan ve yüksekliği orta kısımlarında beş bin metreyi aşan sıradağların adıdır¹. Bu bakımdan Kafkas sıradağları Kafkasya'yı Kafkas Ötesi'nden ayırırken, Avrupa sınırının da güneydoğu bölümünü oluşturmaktadır. Eski dünyanın (Asya, Avrupa, Afrika) içerisine sokulmuş ve birbirine bağlı iç denizlerin meydana getirdiği bir suyolunun doğu ucudur. Bu su yolu, Akdeniz, Ege Denizi, Marmara Denizi, Boğazlar, Karadeniz ve Azak Denizinden ibarettir². Rusya Federasyonu içerisinde kendine özgü tarihî, etnik ve sosyal yapısıyla özel bir konuma ve öneme sahip bulunan Kafkasya bölgesini şöyle karakterize etmek mümkündür: Yüksek nüfus yoğunluğuna oranla coğrafî açıdan küçük bir bölgedir. Ekonomik kullanışlılık açısından Kafkasya'daki bölgeler ve demografik açıdan etnik gruplar arasında eşitsizlik vardır. Yerli etnik kültürler geleneksel bir karaktere sahiptirler. Etnik sınırlarla idarî sınırlar birbirine uymamaktadır. Toplumda etnik grupların sosyal statüleri değişiklik arz etmektedir.

Eski Yunanlıların "As" diye nitelendirdiği Kafkasya bölgesi bugünkü Asya Kıtasının temelini oluşturmaktadır. "Asların Dağı" anlamındaki Kafkaslar, daha sonraları Tatarlar tarafından "Jalbuз" (Buz Yelesi), Nogaylar tarafından Yıldız Dağları olarak adlandırılmıştır. Bir görüşe göre "Kafkas" adı Farsça "dağ" anlamına gelen "kuh" ile eski Türkçede "beyaz" anlamına gelen "kas" kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir³.

Kafkas adı ilk defa eski Yunan yazarı Aiskhylos'un M. Ö. 490 yılında yazdığı *Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence* adlı romanında "Caucasus Dağı" olarak geçmektedir. Bu ismin Yunanlılarca bilinmesi muhtemelen Karadeniz kıyılarındaki Yunan kolonileri vasıtasıyla olmuştur. Yunanlılardan Romalılara geçen ve Türk-İslâm eserlerinde Alburz Dağı diye adlandırılan bu coğrafya terimi, Rönesans'tan sonra da hümanistlerin eserlerinde Caucasus/Caucasia/Caucasie diye anılmış ve böylece bütün Avrupa dillerine yayılmıştır⁴. X. Yüzyılda Oğuz-Kıpçak ve Bulgar ülkelerini ziyaret eden İbn Fazlan'ın seyahatnamesinde Kafkas ismine rastlanmamaktadır⁵. Ancak, Papa tarafından Moğollara elçi olarak gönderilen ünlü seyyah Wilhelm Von Rubruk eserinde⁶ Kafkas tabirini kullanmıştır. Rusya'da ise

¹ Ufuk Tavkul, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 11.

² Ahmet Hazer Hizal, *Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası*, Orkun Yayınları, Ankara 1961, s. 13.

³ Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, Gökkuşbucağı Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 17.

⁴ T. Çelebioğlu, *1990 Sonrası Türkiye-Gürcistan İlişkileri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 1.

⁵ Bk. İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, Çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.

⁶ Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, s. 69.

Çar I. Petro tarafından St. Petersburg'da 1726'da kurulan İlimler Akademisi aracılığıyla bu terim kullanılmaya başlandı⁷. Kafkas teriminin Türk literatüründe ilk defa kullanımı ise 1856 Paris Konferansı'na gönderilen Ahmet Cevdet Paşa'nın hazırladığı "Dağıstan, Gürcistan, Çerkezistan, Kabartay ülkelerine Ait Bir Layiha" ile olmuştur. Cevdet Paşa burada ilk defa Memâlik-i Kafkasya ve Cebel-i Kafkas deyimlerini kullanmıştır⁸.

Kafkasya'yı coğrafi açıdan ayrıca şu üç bölgeye de ayırmak mümkündür. Birincisi Don ve Volga nehirleri arasında kalan bozkırları kapsayan, önemli bir tarım potansiyeline sahip "Step Kafkasya'sı" veya kuzeydeki "Bozkır Bölgesi", ikincisi "Büyük Kafkas Dağları" Bölgesi ve sonuncusu da Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı içine alan "Transkafkasya" veya "Küçük Kafkaslar" Bölgesidir⁹.

Kafkasya dil, din ve etnik gruplar açısından dünyanın en zengin, çok kültürlü bölgelerinden birisidir. Dolayısıyla, Kafkasya bir kültürler mozaigi coğrafyaya sahip, heterojen yapıda bir bölgedir¹⁰. Asya ve Avrupa arasında geçiş güzergâhı işlevine sahip olan Kafkaslar, dağlık ve engebeli yapısı dolayısıyla pek çok etnik unsurun dil ve kültür varlığını koruyarak devam ettirdiği karmaşık (kozmpolitan) bir bölgedir¹¹. Kafkasya'nın demografik yapısı da kendine özgü bir çeşitlilik arz etmektedir. Bölge, coğrafi konumu nedeniyle, çeşitli millet ve toplulukların bir, "geçiş noktası" olmuş ve bunun sonucunda da çok karışık bir demografik yapı ve tarihi süreç kazanmış bulunmaktadır. Bununla birlikte, bölgenin demografik yapısında, "demografik ve politik" olarak Türkler, Gürcüler ve Ermeniler belirleyici unsurlar olmuştur¹².

Bugün Kafkasya'nın tarih sahnesinde görülen bütün etno-kültürel unsurların tarih başlamadan önce burada hazır bulunduğu nasıl söylenemezse, bu unsurların tarihsel olaylarla kendi içinde devinimsel bir ilişkisinin olduğu rahatlıkla iddia edilebilir. Toplumların herhangi bir bölgedeki tarihsel faaliyetleriyle ortaya çıkan etno-kültürel yapılar, kuşkusuz tarihin alanı dışındadır. Bölgeye ait eski çağlarla ilgili aydınlatıcı tarihsel veriler genellikle spekülâtif ve kesinlikten uzak gibi görünmektedir. Gerek yazılı kaynaklar ve gerekse arkeolojik kalıntılar bazı meselelerin doğruluğunun saptanmasında yeterli olmamaktadır. Bu konuların aydınlanmasının günümüzün anlaşılması bakımından pragmatik bir değeri olabilir. Çünkü geçmiş anımsanmadığı zaman tarihsel soruşturmayı gerektirir. Tam nesnel

⁷ Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, TTK, Ankara 1993, s. 1 vd.

⁸ Cevdet Paşa, **Tezâkir 1-12**, Neşr. Cavit Baysun, TTK, Ankara 1991, s. 90-101.

⁹ Habip Yıldırım, **Kafkasya'da Etnik Çatışmalar ve Türkiye Açısından Bölgenin Önemi**, SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2007, s. 19.

¹⁰ Kafkasya'nın stratejik önemi için bk. H. Kantarcı, **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 58-66.

¹¹ Onlarca dilin asırlardan beri yok olmadan hayat sahası olan Kafkaslar'a 'Diller Dağı' denmesinin nedeni yüzölçümü çok da büyük olmayan bu bölgedeki dil zenginliği sebebiyledir. Bk. Alâeddin Yalçınkaya, **Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Düşümden Küresel Kördüğümüne**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s. 11.

¹² B. Zakir Aşar, "Kafkasya-Rusya Federasyonu ve Türkiye", **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II**, Temmuz-Ağustos 1997, S. 16, s. 1878.

olmasa da anımsanmayan tarihin verilerden yola çıkarak az çok yeniden kurulabileceği görülmektedir.

Kayıp Geçmişte Tarihsel Temelleri Konumlandırmak

Her coğrafya tarihçileri ilgilendirecek bir geçmişe sahiptir. Tarihçinin önündeki problem, toplumların doğasını çözümlmek ve değişiklikler ile dönüşümlerin izini sürmektir.

M. Ö. V.-IV. Binyıllarda Büyük Avrasya’da insan topluluklarının kümelenmesi sosyo-ekonomik yaşamın değerlerine bağlı olarak şekillenmekteydi. Temel iki sosyal topluluk karakteri karşımıza çıkmaktadır: göçebeler ve yerleşik/yarı yerleşik gruplar. Çağdaş sosyal bilimciler, kültür araştırmacıları ve tarihçiler bunlardan göçebelerin dünyasını “barbarlık”, yerleşiklerin dünyasını ise “uygarlık adıyla insanlık yaşamının uzun merdiveninin belli basamaklarına oturtmaktadırlar. Çin, İran ve Roma-Grek kaynakları göçebeleri adeta “su ve ot arayan sergüzeştler” olarak görmektedirler. Ancak bu tanımın boğuk bir psikolojik havasının olduğu aşikârdır¹³.

Birincisi bu tür tanımlamalar sistematik bir yapıda olmasa bile yine de bir dizi tepkilerle boğuşmaya adaydır. Daha açık ifade etmek gerekirse, bu tür kavramların sosyal bilimler açısından taşıdığı değer daima tartışmaya açıktır. İkincisi bu tür tanımlamalar tarih sürecindeki bir sosyal yaşam tarzını ifade etmek için kullanılmakta, dolayısıyla örneğin göçebe (barbar) ve yerleşik (medeni) hakkındaki tartışmalarda gözlendiği gibi, çeşitli kültürel eğilimler ve göçebelerin yerleşik hayata müdahaleleriyle ilgili eleştirel değerlendirmeleri kapsamaktadır. Üçüncüsü bu tanımlar en ciddi tarihçilerin yüzleşmeleri gereken tarihsel yorumla ve belli bir yaşam tarzına, inançlara ve hayat deneyimine sahip ama barbar diye nitelenen bir toplumun hedefleriyle hangi açılardan ilişkili olduğuyla ilgilidir. Dolayısıyla her toplumun şu ya da bu şekilde ve ölçüde bu konuların hepsiyle ilintili olduğu rahatlıkla görülecektir. Bu tartışmada tarihçilerin başlangıç yeri olarak almaları gereken nokta, saptanabilir olgu ile kurgu arasındaki kanıtlara dayanan ve kanıtlanmaya açık tarihsel saptamalar ile kanıtlara dayanmayan tanımlamalar arasındaki merkezi ayrımdır.

Avrupa âlimleri ve onların dediklerini tekrarlayan birçok Rus, Azerbaycan, Gürcü ve Ermeni tarihçileri Kafkasya’daki eski kavimlerin etnik mensubiyetini düzgün izah etmemiş, bazan bilerekten ve kasıtlı olarak meseleyi dolaştırmağa çalışmışlardır. Bu cümleden olmak üzere de Güney Azerbaycan arazisinde eski çağa ait çeşitli kaynakların haklarında bilgi verdiği toplulukların etnik kökeni hakkında yanlış fikirler söylenmiş, taktik olarak, yerli etnosların mensubiyeti açıklanmadan kalmıştır. Kafkas halklarını; asıl Kafkas kavimleri, Türk

¹³ İsmail Mehmetov, **Türk Kafkası’nda Siyasi ve Etnik Yapı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 114.

kavimleri ve Hint-Avrupa kavimleri olarak sınıflamak gerekir. M. Ö. III.-II. Binyıllara ait Sümer ve Akad yazılarına dayanarak, Kafkasya bölgesinde yaşayan kavimlerin Lullubi, Kassi, Manna gibi kavimlerden ibaret olduğu belirlenmiştir. M. Ö. III. Binyıllara ait Akad tabletlerinde adları Lullubum/Lullube/Lullubi şeklinde geçen topluluk Urmiye gölünün güneydoğusundan Basra Körfezi'ne kadar uzanan bölgeyi hâkimiyetleri altına almışlardır. Lullubelerin Zağroş-Elam grubu topluluklarından olduğunu ileri süren açıklamalar vardır¹⁴.

Asıl Kafkas kavimlerinden sayılan ve adları Assur kaynaklarında adları Kaşşu olarak geçen Kas, Kassi ve Kas (s) it kavimlerinin siyasi bir güç olarak ortaya çıkışı M. Ö. II. Binyılın ortalarına rastlamaktadır. Kasların Orta Asya'dan gelmiş olduklarına dair olan görüş yaygındır. Kasların Orta Asya'dan göç etmelerinin nedenleri bilinmediği gibi, göç yolları hakkında da tahminler dışında bilgi bulunmamaktadır. Ancak onların Horasan üzerinden Azerbaycan'a gelerek, Urmiye çevresinde yurt tuttıkları buradan da Mezopotomya'ya yönelik saldırılar düzenledikleri bilinmektedir. Kasların Mezopotomya'yı nihai olarak M. Ö. 1595 yılında ele geçirdikleri ve M. Ö. 1155 yılına kadar burada egemen oldukları kaynaklarca teyit edilmektedir. Kasların yarı göçebe bir topluluk oldukları ilk dönem çivi yazılı tabletlere yansıyan Kas hükümdarlarının resimlerinden de anlaşılmaktadır. Daha sonra Sümer-Akad kültür çevresine giren Kaslar yerel etkiler karşısında kendi kimlik ve kültürel özelliklerini kaybetmişlerdir. Bunu onların taşıdıkları isimlerden ve Tanrı adlarından da anlamak imkân dâhilindedir. Ancak bazı Kas hükümdar, coğrafi ve Tanrı adları onların Orta Asyalı özelliklere sahip olduklarını göstermektedir. Örneğin Kaslar arasında yer alan bir boy Karzu/Yaf/b/ku adını taşımaktaydı. Burada "yabgu" adı sonraki dönem Kuşan, Yüe-çi, hunlar ve Oğuzlarda hükümdar unvanı olarak kullanılmıştır. Nitekim sonraki dönem kaynaklarında Türkistan'da "Kas" adıyla ilgili çok sayıda yer, topluluk adı da görülmektedir. Muhtemelen Mezopotomya'ya kadar gelen kasların arta kalan bakıyeleri Orta Asya'daki sonraki oluşumlar içerisinde erimiştir. Örneğin erken dönem altı Uygur boyundan biri Kas adını taşımaktaydı. Yine Uygur Devleti'ne son veren Kırgızlar kendi devletlerine Ha-Kas adını vermişlerdir. Tarihi Kaşgar şehri kaynaklarda Kaş olarak geçmektedir. Kısacası Orta Asya'da bazı Kas izlerinin kalmış olması hiç de anlamsız değildir. Kaslar Mezopotomya'dan atıldıktan sonra onların arta kalanları şimdiki Urmiye, Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu çevresine sığınmışlardır. Bazı araştırmacılar Doğu Anadolu'da yer alan Kars adını onlarla ilişkilendirmektedirler. Ancak, Kasların Türk oldukları tezini kuvvetlendirmek için yer ve hükümdar isimleri hakkında yapılan etimolojik açıklamaların, konuyu ilmen tatmin etmeye yetmediğini de burada belirtmek gerekir¹⁵.

¹⁴ Aygün Attar, **İran'ın etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)**, Divan yayıncılık, Ankara 2006, s. 25; İsmail Mehmetov, **a. g. e.**, s. 81.

¹⁵ İsmail Mehmetov, **a. g. e.**, s. 82 vd.; K. Balkan, "Kars Tarihinin Ana Hatları", **Belleten**, Ankara 1948, C. XII, s. 48; Aygün Attar, **a. g. e.**, s. 25.

Bu yukarıdaki toplulukların ardılları M. Ö. I. Binyıl sonrasında Manna ve Maday/Midiya/Med adları ile tarih sahnesine çıkmışlardır. Manna ve Midiya arazilerinde bilinen toponimlerin ve şahıs adlarının çoğunlukla Türkçe olması, Mannaların ve Madayların Türk menşeli oldukları hususunda şüphe uyandırmaktadır. Asur kaynaklarında adlarına ilk defa M. Ö. 843 yılında tesadüf edilen Manna topluluğunun etnik bakımdan Guti-Lullubuların torunları olduğu düşünülmektedir. Manna adı son kez olarak da M. Ö. 593 yılında İskit-Med ittifakı vesilesiyle geçmektedir ki, Manna hakimiyetine Medlerin son verdiği anlaşılmaktadır¹⁶.

İlkel yaşam düzeyinden ileri karmaşık toplum hayatına geçiş sürecinde geniş Avrasya coğrafyasındaki siyasal oluşumlar geleneksel devletsiz ve geleneksel erken devletli toplum tabirleriyle tanımlanmaktadır. Arkeolojik bulgular M. Ö. XVI.-XIII. yüzyıllar arasında batıda Kuban, doğuda Terek ırmakları boyunca değişik kültür varlıklarının olduğunu göstermektedir. M. Ö. XIV. yüzyılda Türkistan'da başlayan ve M. Ö. XIII. Yüzyılda bütün Karadeniz çevresini etkileyen kavimler kaynaşması sonunda büyük göç dalgaları etrafa yayılmış, İran'ı etkilemiş, Friglerin gelmesiyle Anadolu'da Hitit Devleti yıkılmış, Dorlar Yunanistan'ı istila etmişlerdir. Kafkasya'da Kimmer etkisinde kalan Kuban kültürü (M. Ö. 1400-1250), özellikle Gence-Karabağ buluntuları arasında geometrik hayvan motifli bronz küpeler ve Taliş bronz eserlerinde görülür. Aşağı Volga'daki Poltavka yöresinde M. Ö. 1500-1300 yılları arasında görülen Srubna kültürü yalnız Kimmerlerle değil, aynı zamanda İskitlere de ait bir kültür merkezidir. Her iki kültür elemanları birbirlerinden farksız olup, özellikle tahta mezar yapıları Bozkır niteliğini taşımaktadır¹⁷.

Tarihi olarak, en eski çağlardan itibaren çeşitli kavimlerin mücadelelerine sahne olan Kuzey Kafkasya bölgesine ilk olarak gelenler Kimmerlerdir. M. Ö. 1000 yıllarına doğru Kimmerler Güney Rusya'ya hâkim idiler¹⁸. Volga Irmağı ile Urallar arasında Pokrovsk gömülerinde (M. Ö. 1300-1200) bronz eserler ve Nijni Novgorod yakınlarındaki bronz eserler, delikli baltalar (M. Ö. 1300-800) Kazakistan'daki Andronovo bronz buluntuları, Yenisey üzerindeki Kosmoyarsk sığır ve at taş heykelleri, Kimmerlerin doğu sınırlarını teşkil eder¹⁹.

Kimmerlerden sonra Güney Rusya'da görülen İskit kültürleri Altay'daki buluntulara benzerlik göstermekte idi. M. Ö. 750 yıllarına doğru Türkistan'dan gelen İskit boylarının yayıldıkları alanda Kimmer kültürünü benimseyerek M. Ö. III. Yüzyıla kadar devam ettirdikleri görülüyor. İskitler Güney Rusya'ya getirdikleri kültürle Bronz Çağı sona ererken Demir Çağı'nı başlatmışlardır. İskit göçlerinin sebepleri Türkistan'da yaşanan uzun kuraklık devrinin husule getirdiği

¹⁶ İsmail Mehmetov, **a. g. e.**, s. 86.

¹⁷ Ali Cengiz Üstüner, "Bozkır Göçebeleri Kimmerler ve İskitler", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Aralık 2001, S. 135, s. 191.

¹⁸ Ekrem Memiş, **İskitlerin Tarihi**, Çizgi Kitabevi, Konya 2005, s. 36; Edwin Yamnauchi, "The Scythians: Invading Hordes From The Russian Steppes", **Biblical Archaeologist**, Spring 1983, s. 90-98.

¹⁹ Ali Cengiz Üstüner, **a. g. m.**, s. 191.

sıkıntılıdır²⁰. İskitleri idare eden aristokrat tabakanın doğudan geldiğini Herodotos yazmıştı. Yeni buluntularla şimdi bu nazariye gittikçe kuvvetlenmektedir. İskitler Güney Rusya'ya hükmederken, Güney Rusya kültürlerinden de birçok şeyler alıyorlardı. İşte bu sebeple daima İskitlerin Orta Asya menşeli oldukları zihinleri meşgul etmiştir. Bu şekilde meydana gelen İskit kültürü sonradan Orta Asya içlerine kadar yayıldı ve Çin'e kadar uzandı²¹. Ancak bu zaman zarfı içerisinde İskitlerin ırki bakımdan menşelerini tam olarak tespit etmek mümkün olmamıştır. Bazı otoriteler onların Hunlar, diğerleri de Türkler veya Moğollar olduklarını ileri sürmüşlerdir. Hatta onların Turani mi Aryani mi oldukları da tartışılmıştır²². Hem arkeolojik buluntular, hem de son yıllarda yapılan runik yazı çalışmaları, bize İskitlerin Turani bir kavim ve Altay orijinli olduğunu ispatlar²³. Herodotos İskitlerin atası olarak Targitaos adında birini gösteriyor ki, bu Türküt adının Yunanca bir versiyonu gibi görünüyor. Herodotos ayrıca İskitlerin Asya'dayken Massagetlere yenildiklerini ve Kimmerlerin yanına göç ettiklerini, böylece Kimmerlerin yurtlarını bırakıp kaçtıklarını ve İskitya'da Kimmer kaleleri bulunduğunu ekliyor²⁴. Czegledy, "Kimmerlerin Hint-Avrupa'lı kavimlerin Frig-Trak koluna mensup olduğunu ve sınırlarının Aral'ın kuzeyine kadar uzandığını"²⁵ iddia etse bile, bunun geçmişe dönük tahminde bulunmayı kapsayan bir zihinsel egzersiz olduğu anlaşılmaktadır. Zira Kimmerler, Ural-Altay kökenli bozkır göçebelerinin batı koluna mensupturlar. Eski Çağdaki Türk kültür tarihinin ilk temsilcilerindendir. Arkeolojik bulgulardan elde edilen bilgiler, onların ilk Türk devletlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır. M.Ö. II. bin yıl başlarından itibaren M.Ö. VIII. yüzyıla kadar merkezi Kırım olmak üzere Karadeniz'in kuzeyinde yaşamışlardır²⁶. Nitekim Bizans tarihçisi Prokopius da eserinde VI. Yüzyılda bölgedeki Hunların Kimmerler diye adlandırıldıklarına ilaveten Utigur ve Kutrigur ismiyle iki kabileye ayrıldıklarını ifade ediyor²⁷. İskitler, Kimmerler gibi bölgeye hâkim olmakla kalmamış; kültürlerini de bırakmışlardır. Çoğu araştırmacıya göre Kuzey Kafkasya kültürü İskitlerin ve Kimmerlerin etkisiyle oluşmuştur²⁸. İskitler M. Ö. VIII. Yüzyıldan III. Yüzyıla kadar bu bölgede yaşadılar, Yunanistan'la ticareti geliştirdiler, büyük sanat eserleri ve orijinal bir kültür meydana getirdiler²⁹. Kafkaslar, M. Ö. VII. Yüzyıldan itibaren Orta

²⁰ Ali Cengiz Üstüner, **a. g. m.**, s. 192.

²¹ Bahaeddin Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 1984, s. 34 vd.

²² E. Memiş, **a. g. e.**, s. 36.

²³ M. Turgay Kürüm, "Avrasya'da Runik Yazı", s. 15. <http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:TQPQiDpn6EJ:www.kuzeyipekyolu.com/AvrasyadaRunikYazi.pdf>.

²⁴ Herodotos, **Herodot Tarihi**, Çev. Azra Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983, s. 205 vd.

²⁵ Karoly Czegledy, **Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri**, Özne Yayınları, Çev. Erdal Çoban, İstanbul 1998, s. 14.

²⁶ M. Taner Tarhan, "Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler", **Türkler**, I, Ankara 2002, s. 597-610; Abdülhaluk Çay-İlhami Durmuş, "İskitler", **Türkler**, I, Ankara 2002, s. 578; Saadetin Gömeç, "Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri", **Avrasya Etüdüleri**, 2009/1, s. 35, s. 61-72.

²⁷ Prokopius, **The History Of War**, V, Trans. H. B. Dewing, Harvard University Press, Cambridge 1962, s. 87.

²⁸ "Kafkasya'da İskit Dönemi", <http://www.kafkasfederasyonu.org/v1/index.php?goster=yazi&id=79&search=%DDskit>

²⁹ L. N. Gumilev, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 44.

Asya'dan gelen Sakalara ev sahipliği yapmıştır³⁰. M. Ö. VIII. Asırda merkezi Orta Tienşan'da (Tanrı Dağları) olan büyük bir Saka Devleti mevcuttu. Yunan müellifleri Sakaları, daha başka bir çok kavimleri ihtiva eden İskit camiasının en kuvvetli zümresi olarak bilirler. Bununla birlikte Saka ismi ile Orta Asya'da hâkim kavmi ve onların şimdiki Azerbaycan'a geçen kısmını tesmiye ediyorlar. Doğu Avrupa'dakileri ise sadece İskit ismiyle anıyorlar. Sakalar Doğu Avrupa'ya gelirken, Kuzey Kafkasya'da oturan Kimmerleri Kafkasya güneyine ve Anadolu'ya doğru sürmüşlerdir³¹. Türklerin tarihi devirlerde Önasya'ya doğru yayılmaları Sakaların fütuhatıyla başlar. Sakalar, Asur kitabelerinde ismi geçen Gogu yahut Gog diye yazılan hükümdarlarının idaresinde Kuzey Kafkasya'daki Kimmerleri sürüp izleyerek, şimdiki Kuzey Azerbaycan'a geçtiler. Bu hadise M. Ö. 665 yılında vaki olmuştur. Kür ırmağını geçen Sakalar, şimdiki Gence vilayeti batısında bu Gog'un adıyla ilgili olduğu ileri sürülen Gogaren denilen Gence'nin doğusundaki. Coğrafyacı Strabon'un zikrettiği bu ismin Türkçe Gökeren olduğu anlaşılmaktadır³². M. Ö. V.-IV. Yüzyıllarda batıya göç eden Türk boyları olan Bunturk ve bazı Hun boylarının baskısı sonucunda Saka Devleti çöktü. Gürcü kaynakları, Büyük İskender'in seferi öncesinde Kür nehri sahillerinde Bunturk boylarının oturduğunu ve başlarında bir hükümdar bulunduğunu söyler. Buna göre bölgeye gelen Hun göçebeler oturmak için Bunturk hükümdarından izin istemişlerdir. Anlaşılan Saka Devleti Güney Kafkasya'ya yapılan Hun göçleri sonucunda dağılmıştır. Doğal olarak hun göçleri Saka boyları arasındaki siyasal birliği bozmuş ve her boy bağımsız olarak hareket etmeye başlamıştır. Ancak Büyük İskender'in Bunturk ve Hun boylarını mağlup etmesi üzerine gelenler Kafkasya'nın kuzeyinden çekilmişlerdir. Muhtemelen İskender de buradaki bazı küçük İskit boylarını kendisine bağlamıştır. Ancak, onun ölümü üzerine bölgede siyasal bir boşluk ortaya çıkmıştır. Bu boşluğu Albanlar (Arnavutların ataları kabul edilir) dolduracaktır. Alban tarihinin tek birinci el kaynağı olan Kalankatlı Moses'in eseri olan *Alban Tarihi*, Albanların ilk dönemine ait bilgiler konusunda mitolojik rivayetlere başvurmuş olduğundan, onların etnik kimliğini tam olarak tespit etmek mümkün olmamaktadır. Müellif, Albanların başına efsanevî Yafes soyundan Aran isimli birinin hükümdâr olarak geldiğini belirtiyor³³ ki, bilindiği gibi Yafes Türklerin atası olarak kabul edilmektedir. Albanlar, bu coğrafyada yaşayan, 26 boydan oluşan bir etnik gruplar konfederasyonudur. Bu grupların içinde Türk olanların da varlığı bilinmektedir³⁴.

Albanların adları M. Ö. IV. Yüzyıldan itibaren kayda alınmıştır. Tarihçiler bu topluluğun etnik menşei hakkında çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Kimine

³⁰ H. Kantarcı, a. g. e., s. 48 vd.

³¹ A. Z. Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 33 vd; Herodotos, a. g. e., s. 25; İskitlerin Anadolu'ya gelişi ve sonları hakkında bk. Kadriye Tansuğ, "Kimmer'lerin Anadolu'ya Girişleri ve M. Ö. 7nci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu İle Münasebetleri", s. 535-550. [Dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1233/14086.pdf](http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1233/14086.pdf)

³² A. Z. Velidi Togan, a. g. e., s. 166.

³³ Kalankatlı Moses, **Alban Tarihi**, Çev. Yusuf Gedikli, Selenge yayınları, İstanbul 2006, s. 32.

³⁴ Yaşar Kalafat, "Albanlar Tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi", **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri-II.Cilt**, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=YayinIcerik&IcerikNo=90>.

göre Albanlar İndo-Kafkas kökenli bir topluluk iken, kimine göre Çeçen-İnguş menşeli, kimine göre de Sak boylarından biridir. Yapılan araştırmalarda son görüşün daha geçerli olduğu kabul edilmiştir. Gürcü, Alban ve Antikçağ kaynakları Albanlardan hem etnik bir topluluk hem de siyasi bir oluşum olarak söz etmektedirler³⁵. Eski Yunan ve Romalıların coğrafi olarak Albania, Helenistik devirde kavim adı olarak Arian ve Arianoi dedikleri isim Arapçalaştırılmış şekli Arran'dır³⁶. Bazı araştırmacılar Albania adını Ermenice Aghuan/Ağvan veya Alvan sözcüğüyle ilişkilendirir³⁷. Albania denilen ülke Samur dağlarının kuzey eteklerinden kuzeydoğuda İori/Yori ve Alazan nehirlerinin yukarı akarlarına kadar, Hazar Denizi Kıyısında ise Derbend'e kadar uzanıyordu. Arazi bakımından M. Ö. IV. Yüzyıldan Miladi VIII. Yüzyıla kadar geniş bir sahayı içine alan Albanya'nın tanımlandığı coğrafya Güney Kafkasya'nın dörtte üçünü kapsamaktaydı³⁸. Araplar ve Türkler zamanında Albania'yı ifade eden Arran, Kür ile Aras nehirleri arasındaki mıntıka şimdiki Gence ile Karabağ vilayetlerinden ibaret bir mıntıka sayılmıştır. *Hudûdu'l-Âlem* adlı eserde Hunan kalesini Kür nehri üzerinde Ermenistan ile Arran arasında göstermektedir ki, bu kalenin bir sınır kalesi olduğu anlaşılmaktadır³⁹. Bu bölgede oturan kavim medeniyet itibarı ile Bizans Hıristiyanlığının tesiri altında kalmış ve daha ilk zamanlarda Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Sasani hakimiyeti devrinde ise İran din ve medeniyetinin tesiri altına girmiştir. Albania'nın başkenti Berzaa idi. Albania (Arran)'nın güney kısmı Selçuklular zamanında Türkleşti ve zamanla Karabağ adıyla bilinir oldu. Bu tarihten sonra Albania (Arran) adı ve bu ülkenin X. yüzyılda hâlâ konuşulduğu söylenen dili (Arran dili, Arrani) giderek unutuldu. Bunlar bugün sadece literatürde yaşamaktadır⁴⁰.

M. Ö. III. Yüzyıldan M. S. IV. Yüzyıla kadar daha doğrusu 375'e kadar Don Nehri'nin daha doğu kesimindeki bozkırların sahipleri Sarmatları. Dinyeper'in sağ cenahında da Gotlar yaşıyorlardı⁴¹. Herodot eserinde Sarmatlar'ın İskitlerin bir kabilesi olduğunu söylemektedir. Herodot'un "İskit dilinin bozuk bir şeklini kullanırlar" dediği bu halk M. Ö. VI.-IV. yüzyıllar arasında bölgede egemen olmuştur⁴². M. Ö. III. Yüzyılda Ural dağlarının güney eteklerinde yaşayan bazı kavimlerin güneye inip bu bölgeye gelmeleriyle birlikte "Aorsi, Roksolan, Alan (As), Yazıg (Asi)" beyliklerini kurduklarını ve bunların oluşturduğu konfederasyon devletin tüm İskit ülkesine egemen olduğunu görmekteyiz. Aynı asırda Got kavimlerinin, İskandinavya'dan Baltık Denizinin güneyine inip, Kuzey Karadeniz kıyılarına ve Kırım'a kadar gelmeleri ile Sarmatlar, etki alanlarının büyük bir

³⁵ İsmail Mehmetov, a. g. e., s. 119.

³⁶ A. Z. V. Togan, "Arrân", *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, I, s. 596.

³⁷ F. Brosset, *Gürcistan Tarihi*, Yayına Haz. E. Merçil, TTK, Ankara 2003, s. 46; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Aras Yayınları, Çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2005, s. 89.

³⁸ İsmail Mehmetov, aynı yer.

³⁹ V. Minorsky, *Hududu'l-Âlem*, Çev. A. Duman-M. Ağarı, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 103.

⁴⁰ A. Z. V. Togan, a. g. e., s. 597.

⁴¹ L. N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 55; Karş. Czegledy, a. g. e., s. 14.

⁴² Herodotos, a. g. e., s. 232-234.

kısmını kaybetmişlerdir.⁴³ Yaklaşık 700 yıl hayat süren Sarmatlar, oval çömlekler yaptılar, Roma'yla ticareti geliştirdiler, zırlı süvari atları yetiştirdiler ve M. Ö. 370-463 yılları arasında bir asır kadar direndikten sonra Hunlar tarafından tarih sahnesinden silindiler⁴⁴.

Kafkasya'da etkisi görülen başka bir topluluk da Yunanlardır. Ancak Yunanların Kuzey Kafkasya'ya gelişlerinin tek amacı; ticarettir. Potin'in yakınlarında Fasis, Sohum'un bulunduğu yerde Diyoşkarsos, daha yukarıda Pitivyus, Hermandos ve Don Nehri'nin ağzında Tanayis şehirlerinde önemli pazarlar elde etmişlerdir⁴⁵. Kuzeybatı Kafkasya'da yaşayan Adıgelerin Yunanlılarla ilişkileri M. Ö. VII. Ve VIII. Yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Yunanlıların Karadeniz sahillerinde kurdukları koloniler sayesinde bu ilişkiler yoğunluk kazanmış ve Romalıların Kolhide⁴⁶ Krallığı'nı kendilerine bağlamaları ile birlikte bu hakimiyet M. S. IV. Yüzyıla kadar sürmüştür⁴⁷.

Kafkasya'nın Abhazya bölgesinde kurulan krallıklardan biri M. Ö. V. Yüzyılda, Çerkezlerin ataları olarak kabul gören Sind Krallığı, diğeri ise M. Ö. III. yüzyılda Dağıstan bölgesindeki Albanya Krallığı'dır. Bölgede bu yüzyıllardan sonra çeşitli krallık ve medeniyetler kurulmuştur: Sarmatlar, Ermeniler, Alanlar, Romalılar, Gotlar, Hunlar, Bizanslılar, İran-Sasaniler. V. yüzyılda ise Kuzey Kafkasya'da Moğol kökenli Avarlar ve VI. Yüzyılda Hazarlar görülmeye başlanmıştır⁴⁸.

Kuzey Kafkasya'daki Türk kültürünü oluşturan asıl önemli devir ise Hunlar ve onları takip ederek Orta Asya'dan gelen Hazarlar ile başlamaktadır. Hunlar Dağıstan'da yaşayan Alanların kralını öldürerek bölgeye hâkim olmuşlardır. İncelenen süreçle ilgili durum tespiti yapabilmek için en pratik yol, bozulmamış ve etnik sistemlerinin ortaya çıkışından itibaren içgüdüsel olarak kendini koruma sevk-i tabisiyle hareket eden davranış dürtüsüne sahip olan toplumların bu özelliklerini kaybederek yok oluşlarına kadar devam eden süreçte safha yaşları göz önünde tutularak süper etnos boyutunda ele alınmasıdır. Aralarında Hazarların da bulunduğu kalabalık bakiyeleri bir tarafa bırakırsak, en yaşlı olanlar etnik sitemleri M. Ö. III. Yüzyılda oluşmuş bulunan Hunlar ve Sarmatların Büyük Bozkır'daki göçebe torunlarıydı. Bunlar 800 yılında üç kağanlığın sahibi idiler. Doğuda Uygur, Batıda Avar ve Kuzey Kafkasya'da Hazar

⁴³ M. Turgay Kürüm, **a. g. m.**, s. 21.

⁴⁴ Gumilev, **a. g. e.**, s. 44.

⁴⁵ Kadircan Kaflı, **Şimali Kafkasya**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1942, s. 53.

⁴⁶ Antik çağ yazarları Kolhida'da yaşayan tüm halklara Kolhidalı diyorlardı. Kolhida'da iki krallık olduğunu belirterek, bunlardan birinin Abhaz kökenli olduğunu ve başkentinin Fasis (Poti) olup, gönye sınırlarının ise Apsar (Çoruh) nehrine kadar uzandığını belirtiyorlardı. Ancak zaman içerisinde Abhaz boyları kuzeye doğru çekildikçe, güneyde Lazlar belirmeye ve yayılmaya başladı diye de ilave ediyorlardı. A. Kollautz, **Abazg-Abazgia Abhazya Tarihi'nin Bizans Dönemine Ait En Önemli Belgeleri**, Çev. Bahriye Çelebi, As Yayın, İstanbul 2000, s. 9.

⁴⁷ Gerg Amicba, **Ortaçağlarda Abhazlar, Lazlar**, Çev. Hayri Ersoy, Nart yayıncılık, İstanbul 1990, s. 12.

⁴⁸ Ramazan Özey, "Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri", **Harp Akademileri Bülteni**, İstanbul 2001, Yıl 37, S. 199, s. 79 vd.

Kağanlığı⁴⁹. Orta Asya'nın içlerinden gelerek Volga ve Dinyester nehirleri arasında 620 yılında devlet kuran Hazarlar, 1055 yılına kadar bölgede hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir⁵⁰. Tuhaftır ama uzun bir süre Avrasya bozkır halkları ve özellikle göçebelerin kültürel gelişim kabiliyetine sahip olmadıkları, kendilerine özgü bir tarihlerinin bulunmadığı ve tabiatıyla orijinal bir sanatları olmadığı düşünülmüştür. Halbuki Altaylarda, Moğolistan'da ve Sibiry'a'da ele geçirilen arkeolojik bulgular, Avrasya kavimlerinin sanatları olduğunu göstermiştir. Tarihleriyse bugün artık yazılmıştır. Çözülen metinler bu kavimlerin felsefe içerikli tercüme edebiyatına sahip olduklarını, folklorun ise orijinal konular ihtiva ettiğini göstermiştir⁵¹.

VIII.-IX. Yüzyıllarda Hazar Hakanlığı büyüyerek Doğu Avrupa'nın en kudretli devleti olmuştur. Bu sıralarda Kama ve Volga boyundaki bir çok kavim; Avarlar, Alanlar, On Ogurlar ve Kafkasların dağılı kavimleri, Kırım'da Gotlar Volga Bulgarları, Volga civarındaki Fin-Ogurlar, Burtaslar ve başka çeşitli Fin kolları, Kuban havalesindeki Macarlar ile Kiev ve çevresi hakanlığın idaresine tabi olmuşlardır⁵². Bir çok tarihçiye göre Peçeneklerin Karadeniz'in kuzeyine gelişleri, Orta ve Doğu Avrupa ile Balkan tarihinde önemli bir rol oynamış ve bu durum Avrupa'nın etnik yönden gelişmesine de sebep olmuştur. Bu gelişin özellikle Kiev Rusyası iler Macarlar üzerindeki etkisi de oldukça fazladır. Peçenekler, Volga'nın batısına gittikleri zaman Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar oldukça تنها idi. Don ve Kuban nehirleri arasında ise sadece Macarlar vardı ve onlar da Hazar Hakanlığı'na tabi idiler⁵³. Hazarlar kuzeyden bölgeye gelirken aynı zamanda da güneyden Araplar bölgeye nüfuz etmeye çalışmışlardır. Bunun sonucunda da Hazarlar ile Araplar arasında çetin savaşlar meydana gelmiştir⁵⁴. Habib b. Mesleme komutasındaki Arap orduları Gürcistan'a hâkim olmaları ile birlikte (645) Hazarlarla mücadele başladı. Yerli halktan Gürcülerin çatışma halinde oldukları Hazar Türklerine karşı Müslümanlarla birlikte hareket etmeleri Türklerin bu bölgede başarılarını engelleyen önemli hususlardan biri olmuştur⁵⁵. Fakat Kafkaslardaki savaş Arapların umduklarının aksine münavebeli zaferlerle devam ediyordu. Sayı üstünlüğü Araplardan yanaydı. Çünkü Alanlar, Madyarlar, Burtaslar, Mordvalar, Slavyanlar ve hepsinden daha kötüsü Bulgarlar dahi Hazar hakanlarına destek vermiyordu. Buna rağmen Hazar Hakanlığı bağımsızlığını koruyordu⁵⁶. Halife Hz. Osman devrinde Hazarlarla savaşan Araplar ağır bir yenilgi aldı ve komutanları Abdurrahman b. Rebia yapılan savaşta öldü (653)⁵⁷. Böylece bölge halkı kendi topraklarında Hazarlarla Arapların güç mücadelesine

⁴⁹ Gumilev, a. g. e., s. 44.

⁵⁰ Kafli, a.g.e., s. 54.

⁵¹ Gumilev, a. g. e., s. 51.

⁵² M. Uydu Yücel, **Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 26.

⁵³ M. Uydu Yücel, a. g. e., s. 35.

⁵⁴ Pşimaho Kosok, **Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihinden Yapraklar**, Çeltüt Matbaası, İstanbul, 1960, s. 17-18.

⁵⁵ Mehmet Çog, "Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap İlişkileri", **Türkish Studies/Türkoloji Araştırmaları**, Spring 2007, Vol. 2, S. 2, s. 151.

⁵⁶ Gumilev, a. g. e., s. 50.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, **El-Kamil Fi't-Tarih**, III, Çev. A. Özeydin-A. Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 137 vd.

tanık olmak zorunda kalmıştır. Gürcistan ve Ermenistan Araplar tarafından fethedilmekle birlikte ve IX. Yüzyıl sonlarına doğru Araplar bölgedeki Hazarların saldırılarına karşı koyamayarak bölgeyi terk etmişlerdir⁵⁸.

Araplar ele geçirdikleri yerlerde İslâmiyet'i yayma faaliyetlerine girişmişlerdir. İslâmiyet'le tanışması sırasında Kuzey Kafkasya'da hâkim olan din, içinde Hıristiyanlığa ait bazı unsurları da barındıran pagan dinlerdi. İslâmiyet öncesinde bu gölgede Yahudilik ve Hıristiyanlık teşkilatlanmaya çalışmışsa da halk arasında yoğun bir şekilde yayılamamıştır. İlk olarak VIII. Yüzyılda Bizans'tan çıkarılan Yahudilerin çalışmalarıyla Yahudiliğin Karaim mezhebi Hazar sarayınca benimsenmiş ve halk da bu dine girmeye başlamıştır⁵⁹. Hazarların Yahudiliği benimsemelerinden komşu Kuzey Kafkas halklarının pek fazla etkilendiği söylenemez. Museviliğe nazaran Hıristiyanlık Kuzey Kafkasya'da daha etkili olmuştur. Hıristiyanlığın bu bölgede zayıf da olsa günümüze kadar etkili olduğu ülke Osetya dışında Abhazyadır⁶⁰. Hıristiyanlık Abhazyaya Osetya'dan hemen sonra VI. yüzyılda girmiştir⁶¹. Bizans tarihçisi Prokopius, eserinde "Bizans İmparatoru Justinianus (527-565) hükümdarlığının 21. Yılında Abasgia'ya kiliseler inşa ettirmek üzere emir verdi. Sonra Abasgia'ya rahipler gönderdi. Rahipler tüm dini adetler ve ibadet konusunda onlara bilgi verdiler" demektedir⁶². Bu yüzyılda Bizans'ın Kafkasya'da sürdürdüğü Hıristiyanlaştırma politikalarından Çeçenler de kısmen etkilenmeye başlamışlar⁶³ ve Gürcü Kralı I. David ve Kraliçe Tamara dönemlerinde bunlar arasında Hıristiyanlık nisbi bir yaygınlık kazanmıştır⁶⁴. İnguşlar da aynı dönemde büyük oranda Hıristiyan idiler⁶⁵.

Bu bölgede Dağıstanlılar ve Çeçenler İslâmiyet'i hemen kabul edip Müslüman olmuşlardır. Diğer toplulukların İslâmiyet'i kabul etmesinde Araplar değil, Osmanlı İmparatorluğu etkili olmuştur. Bu yüzden İslâmiyet Kuzey Kafkasya'nın batısı ile doğusunda farklı etkileşmelere neden olmuştur. İslâmiyet ile VIII. yüzyılda Araplar vasıtasıyla tanışıp, kabul eden Dağıstanlılar ve Çeçen-İnguş halkı Şafii Mezhebi'ne dâhil olurken; İslâmiyet'i XVII.-XVIII. yüzyıllarda Osmanlılar vasıtasıyla tanıyıp kabul eden Çerkes, Abhaza, Karaçay ve Balkarlar Hanefi Mezhebini benimsemişlerdir⁶⁶. Çeçenistan ve Dağıstan, bölgenin

⁵⁸ Bu mücadeleler hakkında daha geniş bilgi için bk. Rene Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 296- 358.

⁵⁹ Vasfi Güsar, "Kuzey Kafkasya'ya İslâmiyet'in Girişi ve Sonuçları (I)", **Kafkasya Kültürel Dergi**, 1996, C. III, S. 11; B. Lewis, **İslâm Dünyasında Yahudiler**, Çev. B. Sina Şener, İmge Kitabevi, (Tarihsiz), s. 75.

⁶⁰ Abhazyaya ülkesi Psou Nehri'nin kuzeybatısından Güneyde İngur Irmağı'nın ağzına kadar uzanan topraklar arasında yer alır. İngur Irmağı, Megreliya-İmeretiya ve Abhazyaya arasındaki sınırı teşkil eder. Kafkas Sıradağları, Abhazyaya'yı kuzeydoğudan güneybatıya doğru Kuban ovalarından ve Terek'ten ayırmaktadır. A. Kollautz, **a. g. e.**, s. 35.

⁶¹ Mustafa Özsaray, **Kafkas Halklarından Adigelerin Eski Dinleri ve İslâmiyet'in Kuzey Kafkasya'ya Girişi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 72.

⁶² Prokopius, **a. g. e.**, V, s. 81.

⁶³ Ergünöz Akçora, **Geçmişten Günümüze Çeçenler**, Turan yayıncılık, İstanbul 1996, s. 34.

⁶⁴ Shirin Akıner, **Islamic Peoples Of The Sovyet Union (Sovyet Müslümanları)**, Çev. Tufan Buzpınar-Ahmet Mutu, İnsan Yayınevi, İstanbul 1995, s. 150.

⁶⁵ E. Akçora, **a. g. e.**, s. 34.

⁶⁶ "Kuzey Kafkasya'da İslâmiyet", <http://www.gizlitarh.com/index.php?e=228>

tamamında en yüksek nüfusa sahip olmanın yanında, İslâmiyetin en büyük savunucusu olmuş ve hem çarlar hem de Sovyetlere karşı olağanüstü direniş sergilemişlerdir. Bu tarihi yapı İslâmiyetin bölgedeki bugünkü rolünü açıklaması sebebiyle büyük önem taşımaktadır⁶⁷.

Bölgede Arap ve Hazarların dönemi son bulunca Türk akınları birbirini takip etmiştir. Akınlar dolayısıyla Kafkasya'nın kuzeyinin siyasi yapısında da büyük değişiklikler meydana gelmiştir. X. yüzyılda Hazar devleti yıkılırken, kuzey bölgesinde Kıpçaklar, güneydoğuda Oğuz Türkmen boyları görülmeye başlanmıştır. XI. Yüzyılın başlarında Hazar Hakanlığı hem askeri hem ekonomik hem de siyasi buhranlara maruz kalmış ve bir devlet olarak mevcudiyeti son bulurken, hakanlığa son darbeyi indirenler Kumanlar olmuştur. Hazarların bir kısmı bir müddet daha Kırım'da tutunabilmişlerse de XI. Yüzyıl içinde kaybolup gitmişlerdir⁶⁸. Her şeye rağmen Hazarlar kendilerini tarihin sayfalarına gelişimin bütün safhalarından geçmiş değerli bir etnos olarak takdim edebilmişlerdir. Buna rağmen açık olan bir şey varsa onlardan Karaimlerin, Kırım'ın Bizans yönetiminde bulunan bölgesinde Hazar-Yahudi kırmaları olarak bakiye halinde sağ kaldıklarıdır⁶⁹.

Araplardan sonra 1064 yılından itibaren Selçuklular Gürcistan'dan başlayarak Hazar Denizi'nin kıyılarına dolayısıyla Dağıstan'a kadar uzanan sahaya Oğuz-Türkmenleri yerleştirmişlerdir⁷⁰. Bu arada bu bölgeye gelen etnik misafirlerin yani Oğuzların yerli halk arasında, fakat onlarla kaynaşmadan bir tür simbioz oluşturduklarını ve alt-etnos, üst-etnos teşkil etmeye meyilli olduklarını hatırlatmakta yarar var. Çünkü, kendi arasında birleşebilen ama asimile olmayan etnik gruplar, etnosun yapısı karmaşık bir hal alacağından herhangi bir etno-sosyal fonksiyonu yüklenebilirler. Böyle bir siyasi durum XI.-XII. Yüzyıllarda zikredilen Kafkasya bölgesinde meydana gelmiştir. Misafir etnosların muhkem olabilmesi için gerekli şartlar, onun unsurlarının bir süper etnosa ait olma düşüncesiyle gerçekleştirileceği etnik işbirliği ile sağlanırlar. İz bırakan ve sürüp giden bakiyeler ise özellikle kendilerine zarar vermek istemeyen komşularıyla temasa geçerler. Mesela Selçuklu hakimiyeti devresinde Gürcü kralları kuzeydeki komşuları Kıpçakları ordularına almak suretiyle ülkelerini Selçuklulara karşı müdafaa etme teşebbüsüne girişmişlerdir⁷¹.

Anlaşılan Gürcüler Kıpçaklarla ittifak ederek, iki Türk kavmini birbirlerine kırdırmak suretiyle çok önemli tarihi başarıları imza atmışlardı ki, Kral II. David, atalarının Selçuklular karşısında kaybetmiş oldukları toprak, esir ve serveti birkaç misli geri almıştır. Kral, Kıpçakların bu hizmetlerine karşılık olarak onlara

⁶⁷ Bruno de Cordier, "İslâmiyetin Kuzey Kafkasya'daki Etnik Milliyetçilik Üzerindeki Etkisi: Çeçenistan ve Dağıstan'ın Durumu", *Avrasya Etüdleri*, İlkbahar 1996, C. 3, S. 1, s. 27.

⁶⁸ M. Uydu Yücel, *a. g. e.*, s. 32.

⁶⁹ Gumilev, *a. g. e.*, s. 162.

⁷⁰ Bu konuda geniş bilgi için bk. "Sultan Alparslan'ın Ermeni-Gürcü Siyaseti", *Karadeniz*, Nisan 2009, Sayı 2, s. 9-29; Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 21-22.

⁷¹ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl-i Târîh-i Dimaşk*, ed. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 168; El-Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, Terc. N. Lügal, Ankara 1999, s. 19.

sürülerini otatabilecek ve yerleşebilecek alanlar temin ediyordu. Elbette ki askerlikten başka hiç bir mesleği olmayan bu göçebe Kıpçakların Güney Rusya steplerinden Kafkaslara inmeleriyle Gürcülere ifa ettikleri askerî hizmet belli bir karşılığa yani ücrete tabi idi. Gürcü kralının bu savaşçı Türk kavmine hizmetleri karşılığı ödediği bedel, şüphesiz onların sayesinde kazandıklarıyla mukayese edilemez. Kuzeyde Kıpçak hanları yağmalardan bir şey elde edemeyip halklarını doyuramaz hale gelince Gürcü kralının hizmetine girerek, sahip oldukları yegane meslek olan askerlik sanatını satmak zorunda kalmışlardır. Kral, hizmetine aldığı Kıpçakları yukarıda değindiğimiz gibi Hristiyanlaştırmak suretiyle hem asimile etmiş, hem de kendi soydaşları olan Selçuklu Türklerine karşı dinsel bir düşmanlık beslemelerini sağlayarak bir taşla iki kuş vurmuş oluyordu.

1124 yılı Kıpçak uruğlarının Yukarı Kür ve Çoruk boylarına en yoğun ve rahatlıkla yerleştikleri bir dönemdir. Kıpçaklar Cavakhet'den İspir'e değin yeni aldıkları yerlere yerleştiler. Anlaşılan buralarda boşalan yerleri Selçuklulara karşı gerektiği gibi koruyabilmek için Kıpçaklar, Gürcüler tarafından sınır teşkil eden bu bölgelere yerleştirilmişlerdir. Bu tarihlerden itibaren bu bölgelerin Kıpçaklara yurt olduğu görülüyor. Kıpçaklar buralarda Don ve Kuban boylarındaki gibi keçe çadırlarda barınıyorlardı⁷².

Bu tür etnik temasların kültür tarihi açısından ne ifade ettiği konusunda tarihçiler arasında ortak bir konsensüs yoktur. Kimileri her tür temas ve melezleşmenin bir nimet olduğunu ileri sürmekte; kimileri bunu bir felaket olarak nitelermekte; üçüncü bir grup ise halkların birbirleriyle kaynaşmalarının, kaderleri üzerinde hiçbir etki yapmadığı kanaatini taşımaktadır. Ancak dördüncü bir görüş olarak şu da ileri sürülebilir: Etnosların birbirleriyle kaynaşmasının sonuçları durum ve şartlara göre daima farklıdır. Pozitif ve negatif olabilen psiko-kültürel baskın unsurların karışımı sırasında ortaya çıkan konsorsiyumların karakteri popülasyon boyutunda kendini gösterir ve bu bir temas perspektifliği yaratır. Çünkü o bazen bir etnosun diğerini asimilesine bazen de eliminasyona yol açabilir. Kısacası bu durum bazen iki etnosun üçüncü bir kimlik halinde kaynaşmasına yol açar ki, bu yeni bir etnosun doğuşu demektir⁷³.

Her şeye rağmen Kafkasya, kendi sınırları içerisinde ve çevresinde birçok kavime oldukça elverişli bir yerleşme ve barınma yeri olmuştur. Nitekim özellikle Moğol istilası döneminde Selçuklulardan akıp gelen çeşitli Türk boyları bölgenin Türkleşmesinde üzerlerine aldıkları görevi başarıyla yerine getirmişlerdir. Biri İran, diğeri kuzeyden Volga ırmağı yolu ile Kafkasya'ya doğru gelen bu çeşitli Türk kavim ve boylarının, bugünkü Kafkasya Türklüğünün oluşmasında kuşkusuz büyük bir rolü olmuştur. Bunu onların yer adlarında, toplum hayatında, dil, edebiyat ve kültürlerinde görmek mümkündür. Tarih içinde bugüne kadar Kafkasya

⁷²The Georgian Chronicle, İng. Terc. Robert Bedrosian, New York 1991, s. 117; Brosset, a. g. e., 335; Kral II. David'in Kıpçakları Selçuklulara karşı kullanmasının karlı sonuçları hakkında bk. İ. Tellioglu, **Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler**, Trabzon 2007, s. 136 vd.

⁷³ Gumilev, a. g. e., s. 27.

sınırları içinde varlıklarını koruyan Türk kavim ve boyları, burada ayrıntılarına girmeyeceğimiz; Nogaylar, Kundurlar, Karaçaylar, Balkarlar, Kumuklar ve Azeri Türkleridir⁷⁴. Bugün Dağıstan halklarından Kumuklar, Nogaylar, Terekemeler, Azeriler, az sayıda Türkmen, Kara-Papak ve Kırgızlar Türk grubunu ve genel nüfusun yaklaşık dörtte birini oluşturmaktadırlar. Buna göre, Dağıstan nüfusunun bir çeyreğini Avarlar, yaklaşık bir çeyreğini Türkler, kalan yarısını da diğer etnik gruplar teşkil etmektedir. 1988 sayımına göre %36'lık oranla Türk kökenliler Dağıstan'ın en büyük etnik grubudur⁷⁵. Şemseddin Sâmî, Dağıstan'ın asıl yerli ahalisinin Lezgiler olduğundan bahsetmektedir: “*Elhâsıl Dağıstan'ın asıl ahalisi Lezgi kavminden ibaret ise de, bunlar dağlık ve mürtefi mahallerde sakin olup, Bahr-i Hazer sevâhiline karîb olan alçak yerlerinin ahâlisi Türk, Türkmân, Tatar, Nogay vs. Akvâm-ı Turaniyedendir*”⁷⁶.

Final: Sovyet Düzeni ve Partizan Bir Tarih Kurgusu

*Partizan ve ideolojik kurguların çoğu,
önceden belirlenmiş sözde hakikatleri
kanıtlamaya teşebbüs örnekleridir.*

Selçuklular Kafkasya'yı kuzeyden sararak Rusya'nın bölgeye gelmesini engellemişlerdir. Ancak daha sonraki tarihlerde Ruslar Kafkasya'nın kendileri için hayati önemini anlayınca bölgeyi ardı ardına işgal ederek bölgenin Rusya'ya tâbi olmasını sağlamışlardır. Özellikle 1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Kırım Tatarlarının Osmanlı Devleti'nden kopması ve ardından 1783'te Rusya'nın Kırım'ı ilhakı neticesinde Kafkasya Rus işgaline tamamen açık hale geldi. Osmanlı Devleti'nin bölgede egemenliğinin azalmasıyla, yeniden karışıklıklar baş gösterdi. Ancak Ruslara karşı Osmanlı'dan boşalan yeri, İmam Mansur ile başlayan, Şeyh Şamil ile doruğa ulaşan ve günümüze kadar sürecek olan Gazavat hareketi doldurdu. Gazavat öncülerinin yegane amacı Kafkasya'yı Rus tahakkümünden kurtarmaktı. Bunun için de bölgede Müslümanları parçalayan kan davası, dil, mezhep ve ırk ayrılığı gibi yıkıcı unsurları yok ederek tamamen şeriat hükümlerine uygun müstahit bir yönetim kurmaktı⁷⁷. Bu harekette dil, mezhep ve ırk farkı kalkıyor şeyhler general, müritleri ise komutanlarına sadık birer asker oluyorlardı. Buna rağmen tafsilatına burada girmeyeceğimiz savaşlar neticesinde⁷⁸ 11 Mayıs 1918'de kurulan Birleşik Kafkasya Cumhuriyeti⁷⁹ Sovyetler tarafından Haziran 1920'de ortadan kaldırıldıktan sonra, Sovyet Kızıl Ordusu Kafkasya'yı işgal ederek bölgeyi Sovyet hâkimiyeti altına aldı⁸⁰. Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Sovyetler

⁷⁴ W. Barthold, *Tarihte Türk Dünyası*, Örgün Yayınevi, Ed. Andaç Uğurlu, İstanbul 2008, s. 158.

⁷⁵ İsmail Özsoy, “Diller ve Milletler Ülkesi: Dağıstan”, *Avrasya Etüdleri*, Kış 1996/97, C. 3, S. 4, s. 44 vd.

⁷⁶ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, III, Mihran Matbaası, İstranbul 1308, s. 2092.

⁷⁷ Fikret İşıltan, “Şeyh Şamil”, *İslâm Ansiklopedisi (MEB)*, İstanbul 1993, s. 468-474.

⁷⁸ Mustafa Budak, “Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya”, *Avrasya Etüdleri*, Kış 1995, C. 1, S. 4, s. 101-128.

⁷⁹ Ahmet Hazer Hızal, “Kuzey Kafkasya İstiklali ve Türkiye Matbuatı (1918)”, *Birleşik Kafkasya Dergisi*, Mayıs-Haziran-Temmuz 1965, Sayı 4, s. 42.

⁸⁰ Barasbi Baytugan, *Kuzey Kafkasya (1917-1970)*, Yedi Yıldız Yayınları, Samsun 1998, s. 23

Birliği tarafından dağıtılınca onun yerine SSCB'ye bağlı idari birimler kurulmuştur. Öncelikle 1921 yılında Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti özerk hale getirilmiş, 1922 yılında ise Adige, Çeçen, Karaçay-Çerkes, Kabardey-Balkar, Kuzey Osetya ve İnguş Özerk Bölgeleri kurulmuştur⁸¹.

Sovyetler Birliği döneminde Kuzey Kafkasya'da böl-yönet politikası tam anlamıyla uygulanmıştır. Öncelikle 1926 yılında Çerkesler; Kabardeyler ve Çerkesler olmak üzere ikiye; 1970 yılında ise Kabardeyler, Adigeler ve Çerkesler olmak üzere üçe ayrılmışlardır⁸². Sovyetler Birliği tarafından bilinçli yapılan bu ayrışma Kafkas halklarının kendi arasında etnik gruplara ayrılmasına neden olmuştur. Halkın tarihten gelen çekişmelerini de göz önüne alırsak etnik çatışmaların nedenleri daha kolay anlaşılacaktır. Sovyet hükümeti Kafkasya'da oluşturduğu özerk cumhuriyet ve bölge sınırlarını, bölge halklarını işbirliğine ve aralarındaki anlaşmazlıkları gidermeye yöneltecek biçimde değil, merkezin kontrolünü kolaylaştıracak şekilde değiştirip bozarak çizdi. Böylece Kafkasya halkları arasındaki rekabet ve uyuşmazlık daima körüklendi. Sovyetler Birliği'nin politik sisteminin Brejnev dönemiyle birlikte demokratikleşmesi bilhassa Gorbaçev döneminde millî etnik faaliyetlerin artmasını etkilemiş, bunun sonucunda Sovyet hükümeti siyasî problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Kafkasya'nın içinde yer aldığı Rusya Federasyonu'nda bu süreç 1980'lerin sonlarından itibaren gözlenmiştir. Ancak Rusya Federasyonu'ndaki her bölgenin sosyal ve ekonomik gelişmesinin farklı oluşu, muhtelif tarihî şartlara ve etnik gruplar arasındaki değişik işbirliği tecrübelerine sahip olması farklı bölgelerde farklı etnik ve millî faaliyetlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu açıdan Kafkasya Rusya Federasyonu içinde kendine özgü bir görünüm sahnelemektedir. Kafkasya'daki etnik gruplar etnik millî şuurun, etno-politik elit ve aydınlar tabakasının gelişmesiyle birlikte geleneksel hayat tarzlarını da yüzyıllardan beri muhafaza etmektedirler. Kapalı toplum özelliğine sahip Kafkasya'daki etnik grupların sosyal yapıları, siyasî liderlerin siyasî hedefleri başarmalarını sağlayacak sosyal hareketliliği idare etmelerine de imkân tanımaktadır. Kafkasya'daki etnik grupların geleneksel kültürlerini titizlikle korumaları "Sovyet Etnik Politikası"na bir tepki olarak Sovyetler Birliği döneminde daha da güçlenmiştir. Günlük hayatta yaşatılan dil, gelenekler, âdetler gibi sosyal kurumları tahrip ve yok etme siyaseti güden Sovyet idaresinin baskısı Kafkasya halkları arasında değişik bir sonuç vermiştir. Geleneksel kültürün toplumsal fonksiyonları muhafaza edilerek genç nesillere Kafkas Kültürü Sovyet idaresine rağmen gizlice aktarılmıştır. Sovyetler Birliği'nin politik sisteminin demokratikleşmesi Kafkasyalı aydınlar tarafından geleneksel kültürlerinin meşruiyet kazanmasına imkân verecek bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılması ve komünizmin çöküşüyle birlikte ortaya çıkan özgürlük ortamı ve buna bağlı olarak gelişen bağımsızlık hareketleri Kafkasyalıların tarihlerine ve kültürlerine yeniden sahip çıkmalarına ve

⁸¹ Savaş Yanar, **Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya**, IQ Yayınları, İstanbul, 2002, s. 52.

⁸² Mithat Çelikpala, "Siyasi, Ekonomik ve Demografik Göstergeleriyle Kuzey Kafkasya", **Kafkasya Dergisi**, Mart 2006, S. 1, s. 38-51.

geçmişlerini keşfetmelerine imkân sağlarken, Kafkasya’da yaşayan çeşitli etnik gruplar arasındaki çatışmaları da su yüzüne çıkarmıştır. Kafkasya’daki etnik çatışmaların en büyük sebebi Çarlık Rusyası’nın Kafkasya’da uyguladığı “böl ve yönet” politikasının Sovyetler Birliği tarafından da aynı şekilde uygulanmasıdır. 1917 Bolşevik ihtilalinden sonra Kafkas halklarını suni bir biçimde bölen ve aralarına sınırlar koyan Sovyet hükümeti Kafkas halkları arasındaki etnik çatışmaların baş provokatörüdür. Bugün de Rusya Federasyonu’nun aynı politikayı izleme yolunda olduğu gözlenmektedir. Sovyetlerin dağılmasıyla ortaya çıkan özgürlük ortamı ve genel asayişsizlik de Kafkas halkları arasındaki milliyetçi hareketleri güçlendirmiş ve etnik çatışmaların kızışmasına sebep olmuştur. Etnik bilinç bütün Kafkasya’da çok güçlüdür ve her etnik grubun kendi anadiline bağlılık oranının yüksekliği ortak bir özelliktir. Sovyet sistemi istemeyerek etnik bilinci teşvik etmiştir. Sistemin çöküşü bu bilinci daha da artırmıştır. Gelecek konusunda endişe duyan bazı etnik gruplar kendi aralarında dayanışma yoluna girmişlerdir. Bunlar Batı Kafkaslarda Büyük Çerkezistan devletini kurmayı hayal eden Adige ve Abhazlar, Orta Kafkaslarda birleşmeyi hayal eden Karaçay-Malkarlılar, Kuzey ve Güney Osetya’yı birleştirmeyi amaçlayan Osetler gibi Kafkas halklarıdır. Bu gibi etnik ve siyasi hareketler de Kafkasya halkları arasındaki gerilimi ve çatışma tehlikesini artırmaktadır⁸³.

SSCB tarafından; hem İslâm kimliği etrafındaki bütünleşmeyi zayıflatmak, hem de Kafkasyalılık ve Türklük yapılaşmasının önünü kesmek maksadıyla, daha alt kimlik olan yerel milliyetçilikler desteklenmiş, 1924-1936 yılları arasındaki süreçte, Kuzey Kafkasya yedi ayrı özerk cumhuriyet ve özerk bölgeye, Kafkas halkları ve Türk kavimleri Kabartay-Balkar ve Karaçay-Çerkez olmak üzere karma milletlere ayrılmıştır. Ruslar; XIX. Yüzyılda, Kafkasya’ya tamamen hâkim olduklarında, Karadeniz sahillerinde yaşayan, yaklaşık 1-1,5 milyon Kafkasyalıyı, Osmanlı İmparatorluğu’na sürmüş ve yerine Rusları yerleştirmiştir⁸⁴. 1864 sürgününden önceki dönemlerde Adıgelerin nüfusu 1 milyondan fazla idi. Ama 1864 sürgününden sonra toplam 50 binden az kaldılar⁸⁵. Bu nüfusun 418 bini sadece 1863-1864 yılları arasında yerlerinden edildiler⁸⁶. Bununla birlikte, 19’uncu Yüzyıl boyunca, Doğu ve Kuzey Rusya’nın Kazan, Orenburg, Ufa ve Kuzey Kuban ile Kazan Tatarları ve Başkurt Türklerinin yaşamış olduğu İdil-Ural bölgesinden, Müslüman toplulukları Osmanlı topraklarına göç etmeye zorlanmıştır⁸⁷. Bunun sonucunda Kuzey Kafkasya’nın toplam nüfusu göçlerden dolayı, Rus ve Rus Kazaklarının bölgede iskan edilmelerine rağmen yarı yarıya

⁸³ Ufuk Tavkul, “Kafkasya Denklemi”, **KÖKSAV E-Bülten**, Eylül-Ekim-Kasım 2008, s. 7.

⁸⁴ S. Yanar, **a. g. e.**, s. 22; 1864 sürgünü ile ilgili belgeler için bk. Peter Brock, “The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy”, **English Historical Review**, Temmuz 1956), C. 71, s. 401.

⁸⁵ Anzor Kuşabiyevev, “21 Mayıs Sürgünü”, **Nart Dergisi**, Mayıs-Haziran 2004, S. 21, s.16; Göçlerin en önemli sebebinin Rusların tazyikleri olduğuna dair İngiliz resmi belgelerinde de hiçbir şüpheye yer bırakmayacak derecede kesin bilgiler yer almaktadır. A. Saydam, **a. g. e.**, s. 77.

⁸⁶ Cevdet Hapi, “Kafkasya-III (Tarihsel Nüfus ve Koloni Dönemi)”, **Kafdağı**, 1987, S. 31-32, s. 11.

⁸⁷ S. Yanar, **a. g. e.**, s. 22; A. Başer, “Kırım’da Rus Kolonizasyonu”, **KARAM**, Kış 2010, C. 6, S. 24, s. 29-42; H. Çapraz, “XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası’nın Kırım Politikası”, **KARAM**, Güz 2006, S. 11, s. 57-70.

azalmıştır⁸⁸. Rusya'nın sürgün politikası, İkinci Dünya Savaşı sonrasında da sürmüş ve 1943-1944 yılları arasında, 2-3 milyon kişi, ihanet suçu ile Sibirya ve Urallar gibi yerlere sürülmüşlerdir. Bunların yüzde kırkı daha sürgün yerlerine ulaşmadan, çeşitli nedenlerle hayatlarını kaybetmişlerdir. Gürcistan ve Ermenistan ise, göç ve sürgünlerin dışında tutulmuştur⁸⁹. İkinci Dünya Savaşı'nda, Almanlar ile işbirliği yaptığı gerekçesiyle, başta Çeçen ve İnguşlar olmak üzere; Karaçaylar, Balkarlar, Kırım ve Ahıska Türkleri Sibirya'ya sürgüne gönderilmiştir. Stalin'in verdiği bir kararla, Kafkasya'da başlayan bu geniş çaplı bir soykırım hareketi, Çeçenler için 1864 ve 1920'deki sürgünlerin tekrarı olmuş, 400 bin Çeçen ve 90 bin İnguş, Orta Asya ve Sibirya'ya sürülmüştür. Bu topraklara ise; Ruslar, Osetinler, Avarlar, Darginler, Ukraynalılar getirilip yerleştirilmiştir. Özellikle Ahıska bölgesindeki Ahıska (Mesket) Türkleri, Almanlarla işbirliği yaptıkları bahanesiyle, toplu halde, Orta Asya'da, Özbekistan'ın Fergana Vadisine sürülmüş, yerlerine de Ermeniler getirilerek, bölge Cevahiti ismini almıştır⁹⁰. Bu politikalar, Stalin döneminde, Rusların, Türklük araştırmalarının katkılarıyla, "toprak" ve "dil" esaslı "Milliyetler Politikası" adını alarak daha sistematik bir şekilde uygulanmıştır⁹¹. Stalin'in sürgün politikası, bölgenin demografik yapısına yapılan bu müdahale sonucunda, Kafkasya'nın yerel halkları arasında bir çatışma zemini hazırlamak, gelecekte bağımsızlığın yeniden kazanılması yolunda, ortaya çıkabilecek ulusal eğilimlerin gücünü kırmak ve bölgesel sorunları tahrik amacıyla yapılmıştır⁹². Ayrıca bu sürgünler, 1990'larda da sürecek olan, "Oset-İnguş", "Kabartay-Balkar" sınır anlaşmazlıklarının da temelini oluşturmaktadır. Çünkü sürgünden geri dönen, sürülen halkların kendi topraklarına, başka etnik gruplar (Rus, Oset, Ermeni, Ukraynalı ve Alman) yerleştirilmiştir⁹³. Stalin'in iskan politikası, hiçbir Kafkas halkını tamamen kendi bölgesinde tutmamıştır. Kuzey Kafkasya ve Transkafkasya halklarından; Çerkez, Abaza, Çeçen, Avar, Azeri, Terekeme, Lak, Dargin vesairenden bir bölümü, Sovyet Rusyası'nın çeşitli bölgelerinde iskan edilmiştir. Bunların topraklarına, Kafkasya'dan başka halklar getirilmiştir. Bazen bu halkların yaşadıkları bölgeleri parçalayıp, oluşturduğu idari sınırlarla etnik bütünlüğü bozmuştur. Böylece onlarca coğrafi alanın eski ve yeni sahipleri arasında ihtilaf çıkmıştır. Bu yapılanma, ortak menfaat ilkelerini büyük ölçüde geçersiz kılmıştır⁹⁴. Kafkasya'daki bugünkü anlaşmazlıkları besleyen tohumlar, 1936 Yılında Stalin tarafından atılmıştır. Stalin; demografik düzenlemeler yoluyla, halkları bir dengede tutarak kontrol altına almak ve bölgedeki Rusların azınlık durumuna

⁸⁸ H. Bice, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, s. 51-52.

⁸⁹ S. Yanar, **a. g. e.**, s. 31.

⁹⁰ A. Yalçınkaya, **Kafkasya'da Siyasi Gelişmeler Etnik Düğünden Küresel Kördüğüne**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006, s. 209-213; B. Z. Avşar-S. Z. Tunçalp, **Sürgünde 50. Yıl Ahıska Türkleri**, TBMM Yayınları, Ankara 2004, s. 68.

⁹¹ M. Aça, "Orta Asya'dan Uluslaşma Süreci ve Türkiyat Araştırmalarında Rus İlminkiy ve Ardıllarının Rolü", **Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları**, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2003, s. 34.

⁹² H. Aksakal, "Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası", **KARAM**, Bahar 2009, C. 6, S. 21, s. 23-30.

⁹³ S. Yanar, **a. g. e.**, s. 31 vd.

⁹⁴ S. Yanar, **a. g. e.**, s. 32 vd.

düşmesini önlemek istemiştir. Stalin, bu hedefine ulaşmak için, daha sonraları çok karmaşık etnik sorunlara zemin hazırlayacak olan bir dizi özerk cumhuriyet/bölge oluşturmuştur. Bu politikaların (milliyetler, sürgün, iskan ve asimile) doğal sonucu olarak da; bölgeye Ruslar, Osetinler, Avarlar, Darginler ve Ukraynalılar getirilmiştir⁹⁵. SSCB’de en son nüfus sayımının yapıldığı 1989 yılı itibariyle, Kuzey Kafkasya’da 6-7 milyon, Transkafkasya’da ise 16-17 milyon olmak üzere, Kafkasya da toplam 22-24 milyon insan yaşamaktadır. 1970’lerin başından bu yana Rusların ve diğer Slavların bölgeden dışarıya göç etmeleri başladığı görülmektedir. Sovyetler Birliği’nin çökmesinden beri dışa yönelik göç öylesine hızlanmıştır ki, halen toplam 16-17 milyon olan, üç Transkafkasya cumhuriyetinde, yarım milyondan az Rus ve Slav nüfusu kalmıştır. Kuzey Kafkasya’daki 6 milyonluk toplam nüfusunun muhtemel, %20’si Rus ve Slav’dır⁹⁶. Bu tarihsel perspektiften hareketle gerek Çarlık dönemine, gerekse Sovyetler Birliği dönemine baktığımızda, Orta Asya ve Kafkasya’daki Müslüman-Türk sorununun, XIX. ve XX. yüzyıl Rusya’sının neredeyse tüm temel meselelerinde neden en hassas noktalardan biri olduğu biraz daha netlik kazanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküş sürecine paralel olarak nüfuz ve hareket alanı artan Rusya’nın söz konusu coğrafya ve halkları tahakkümü altına almasının kanlı tarihi siyasi tarih literatüründe önemli bir yer tutmaktadır⁹⁷.

Yeniden İnşanın Tarihsel Yüklemeleri “Paradigmalar”

*Gelecekteki gelişmeleri şimdiden
öngöremememizin nedeni, temel
problemlerin neler olduğu
konusunda ortak bir konsensüs
bulunmamasıdır.*

Sovyet dönemindeki durum komünizmin evriminin doğrultusu ve mekanizmasıyla ilgili bir sorundur. Bu sorunu komünizmin özüyle ilişkilendiren unsur, kültürel açıdan Kafkasya halklarının asimilasyonunun gerçekleştirilememiş olmasıdır. Yaklaşık 70 yıllık Sovyet döneminde Kafkasya toplumlarının yaşama ve kültürel faaliyet gösterme biçimlerinde çok köklü değişiklikler olduğu da bir gerçektir. Buna rağmen sosyo-kültürel kalıtımın anlamını yitirmemiş olduğuna da yeri gelmişken değinelim. Kafkasya’nın çeşitli tipteki insan topluluklarının etnik ve kültürel sınırlarının ortak özellikleri üzerinde odaklanan bir toplumsal antropolojinin anlamını yitirmemiş olmasının yukarıda adlarını saydığımız ve Kafkas Kültür Alanı adını verdiğimiz coğrafyayı meydana getiren etnik gruplardan kaynaklandığını belirtmelidir. Zira, bütün dikkatimizi kalıcı olan kültürde yoğunlaştırsak bile, tarihsel bir değişim olmadığına, yalnızca değişik etnosların söz

⁹⁵ S. Yanar, a. g. e., s.31.

⁹⁶ M. Pamuk, **Kafkasya ve Azerbaycan’ın Dünü-Bugünü-Yarını**, Harp Akademisi Yayını, İstanbul 1995, s. 135; P. B. Henze, “Kafkasya’da Çatışma, Geçmiş, Sorunlar ve Gelecek İçin Öngörüler, **2023 Dergisi**, Kasım 2003, S. 13, s. 53.

⁹⁷ H. Aksakal, a. g. m., s. 24.

konusu olabileceğine inandığımız sürece, neyin değişmiş olduğunu açıklayamayız. Tarihin bu değişimin kesin sonuçlarını keşfetmekte fenni bir formülü veya değişimin yaratmış olduğu etno-kültürel sorunlara uygun çözümleri bulunmaz. Fakat tarih, sorunun sadece bir boyutu olan siyasal, kültürel ve sosyal açıdan bir yeniden yapılanmanın gerçekleştirilmesine ihtiyaç olduğunu söyleyebilir. Ancak masa başında çizilen siyasî sınırlar, etno-kültürel yapının sınırlarını belirlemekten epey uzaktır. Başka bir deyişle bir etno-kültürel yapının başladığı yerden başlamayan hiçbir siyasi sınırın ya da coğrafi teorik kavramların, gerçeği tam olarak yansıttığı söylenemez. Tarih sürecinin analizi, şüphesiz bununla ilgili bir takım soruları da beraberinde getirecektir. Kafkasya'nın kendine özgü etnik ve sosyal yapısını analiz etmeden ve ayırmada olduğu kadar Kafkasya halkları arasındaki etnik ve kültürel bütünleşmeyi de dikkate almadan bölgenin teorik olarak Kuzey ve Güney şeklinde ikiye bölünmesi Kafkas halklarının bilimsel, gerekse siyasî alanlarda gerçek anlamda tanınmalarını engellemiştir. Dolayısıyla, Kafkasya'daki etno-kültürel grupları, siyasî yaklaşımla değil, yapısal analizle anlayıp değerlendirmek mümkündür. Böyle bir yaklaşım ilkesel olarak küçük grupları geri plana itmeyi reddedecektir. Kuramsal olarak Rus yönetici ve aydınlarının bunun tam tersini yapıp kayayı yukarı çekmeye çalıştıkları, yani Kafkasya halkı ya da halkları tabiriyle kimliksizleştirme, asimilasyon ve yok etme politikalarına da yardımcı oldukları görülmüştür. Rusya Federasyonu aldığı bir kararla Rusya'yı federal bölgelere ayırırken, tarih boyunca Kafkasya olarak adlandırılan coğrafya için "Güney Rusya Federal Bölgesi" adını uygun görmüştür. Güney Rusya Federal Bölgesinin içinde Adıgey Cumhuriyeti, Astrahan Oblastı, Volgograd Oblastı, Kalmıkya Cumhuriyeti, Krasnodar Krayı ve Rostov Oblastı yer almaktadır.

19 Ocak 2010'da ihdas edilen Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi, Dağıstan, Çeçenistan, İnguşetya, Kuzey Osetya, Kabardey-Balkar, Karaçay-Çerkes ve Stavropol Krayı (Eyaleti)'ni içerirken Adıgey Cumhuriyeti'nin yeni kurulan federal bölgenin dışında tutulması dikkat çekmişti. Adıgey Cumhuriyeti yine Güney Rusya Federal Bölgesi içerisinde kaldı. Adıgey Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Aslan Tahkuşinov, bu durumu Adıgey Cumhuriyeti'nin bölgede sakin ve istikrarlı durumda olmasına yorumlamıştır. Bilindiği gibi yeni oluşturulan Kuzey Kafkasya Federal Bölge sorumlusu ve aynı zamanda Rusya Federasyonu Başbakan Yardımcısı olarak Krasnoyarsk Eyalet eski valisi Aleksandr Hloponin atanmıştı. Kuzey Kafkasya Federal Bölgenin merkezi Pyatigorsk şehri oldu. Hatırlanacağı gibi Pyatigorsk eskiden Kabardey-Balkar Cumhuriyeti'nin başkenti idi. Eski ismi Adıgey dilinde 'Psixobe' sıcak su anlamına; Karaçay ve Balkar dilinde de 'Beştav' olarak beş dağ anlamına geliyor. Kabardey-Balkar sınırında bulunan Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin yeni merkezi Pyatigorsk yönetim olarak Stavropol eyaleti içerisinde yer alıyor⁹⁸. Kuzey Kafkasya'nın Rusya'daki en düşük seviyedeki asgari ücrete (ortalama 150 dolar) sahip olması, jeopolitik açıdan bölgenin

⁹⁸<http://www.kafkasevi.com/index.php/news/detail/4311>; <http://rt.com/Politics/2010-01-20/north-caucasus-federal-district.html>.

uluslararası enerji nakil güzergâhları üzerinde / etki alanında yer alması, bölge içi istikrarsızlığın Rusya'nın bekasını ciddi şekilde etkileyecek temel parametreleri barındırması fakat bu stratejik öneme rağmen Rus hâkimiyetinin asırlardır bu bölgede tam olarak sağlanamadığı gerçeği, Kremlin'in buraya yönelik sosyo-ekonomik, siyasi ve askeri konseptinde yeni düzenlemelere başvurmasını kaçınılmaz kılmaktadır⁹⁹.

Komünizm sonrası dönemde Rusya'da bir ideoloji boşluğu oluşmuştur. Ülkedeki bu boşluğu doldurabilecek temel dinamiklere sahip iki düşünce biçimi mevcuttur; "Rossiya dlya russkih" (Rusya, Ruslar içindir) anlayışı ekseninde nasyonalizm (ırki milliyetçilik) ve İslâm. Bugün Rusya'da Rus olmayan halklara (özellikle eski SSCB vatandaşlarına) küçümseyici gözle bakan ve onları ülkelerinde görmekten ciddi rahatsızlık duyan azımsanmayacak oranda "skinhed" (dazlaklar) veya "natsist" (ırkçılar) denilen gençler olduğu gibi rakamsal olarak istikrarlı bir şekilde Müslümanlığı kabul edenler ve ülke genelinde cami yetersizliğinin baş göstermesi dolayısıyla yeni ibadethane talepleri de mevcuttur. Bu eylemler, son dönemde çeşitli Rus film, dizi ve basın-yayın organında yapılan "İslâm eşittir gericilik/terörizm" algısını pekiştirmek isteyenlerin ellerine fırsat sunmuştur¹⁰⁰.

Rusya'nın yeni girişimleri beraberinde bir hırsı da getirmiştir. Bu politikayla, Rusya farklı etnik kökenlerden gelen ve değişik diller konuşan, fakat tarih boyunca Kafkasyalı üst kimliği altında birleşen özgül kimlikleri sistemli bir biçimde ele alarak birbirinden ayırmaya çalışmaktadır. Yani artık derinlemesine kültürel var oluşların yani Kafkasya halklarının birbirleriyle ilişkileri tüm yönleriyle engellenmeye çalışılmaktadır. Bu girişimler anlaşılacağı kadarıyla yenidir ve Çeçen direnişi gibi özellikle yoğun faaliyet alanlarının güçlülük bastırılmasına rağmen, Rusya açısından önemli başarılar elde edilmiştir.

Demografik açıdan Kafkasya'nın, yaklaşık %35,2'sini yerli olanlar, %64,8'ini ise yerli olmayanlar meydana getirmektedir. Yaklaşık 30'dan fazla millet ve milli grubu kapsayan, yerli nüfus içinde, Gürcüler %46,5 ve Çeçenler %11,9 ile ilk sırada yer almaktadır. Bunların dışında kalan ve bölgenin yerlisi olan unsurlar ise, %41,6'lık bir paya sahiptir. Kafkasya nüfusunun yaklaşık, %67,4'sini oluşturan, yerli olmayanların %56,6'sı ise, Türklere aittir. Bu nüfusun da %82,7'sini Azerbaycan Türkleri meydana getirmektedir. Bunların dışında, yerli olmayan nüfusun içinde, Ermeniler %22,7 ve Ruslar %16,2 ile yer almaktadır¹⁰¹. Yaklaşık 5 milyonluk bir nüfusa sahip olan Gürcistan'ın nüfusunun yaklaşık % 85'i Gürcü üst kimliği altında sınıflandırılan Acara, Megrel, Kartvel, Svan ve Laz'lardan oluşmaktadır. Azeriler nüfusun % 6,5'u, Ermeniler %5,7'si, Ruslar %1,5'i ve geri

⁹⁹"Rusya'daki Bombalı Eylemler ve Putinizm'in Geleceği", **Stratejik Düşünce Enstitüsü**, <http://www.sde.org.tr/tr/haberler/95/6/rusyadaki-bombali-eylemler-ve-putinizmin-gelecegi.aspx> (08. 04. 2010).

¹⁰⁰ Andrey Volkov-Jasper Fakkert, "Moscow Bombs Kill 38 in Subway Attacks, Chechens Suspected", 29 Mart 2010, <http://www.theepochtimes.com/n2/content/view/32320/> (1 Nisan 2010).

¹⁰¹ B. Z. Avşar, a. g. m., s. 1878.

kalan nüfus ise aralarında Türk, Asuri, Çeçen, Rum, Kabardeylerin yer aldığı diğer halklardan oluşmaktadır¹⁰².

Kafkasya cumhuriyetleri, bağımsızlıklarını kazanmalarından bu güne bağımsızlığın bir daha kaybedilmeyeceği, sağlıklı ve kalıcı bir devlet yapısı oluşturmaya çalıştılar. Bu süreçte, gelişmelere ve beklentilere bağlı olarak her bir ülkenin, zaman zaman yalpalaması söz konusu olsa da kendine has özel bir politik çizgi oluşturmaya çalıştığı görülmektedir. Gürcistan, neredeyse başından itibaren Rusya'yı varlığına yönelik bir tehdit olarak algılayıp Batı dünyası ve onun kurumlarının bir parçası olmaya çalışırken, Ermenistan güvenlik ve toprak bütünlüğünün korunmasını Rusya ile tam bir ittifak içerisinde yer almakta görmüştür. Azerbaycan ise, sahip olduğu doğal kaynakların zenginliği ve sorunların çeşitliliğinin de etkisiyle daha dengeli bir politika izlemeyi tercih etmiştir. Bu ülkelerin tamamının ortak noktası ise görece kırılgan ekonomik, siyasi ve toplumsal yapılara sahip olmalarıdır.

Şimdi Gürcistan'ın etnik yapılanmasına eleştirel bir bakış açısıyla bakalım. Bazı tarihçilerin Gürcistan'da yaşayan herkesin Gürcü olduğuna ve Gürcü denince bundan Gürcü, Megrel, Laz Svan anlaşılır iddiaları doğru değildir. İngiliz araştırmacı Wixman, 1926 nüfus sayımında Megrelya'da yaşayan 284.834 kişinin 242.990'nun Megrelce'yi kendi ana dili olarak ifade ettiğini belirtir. “*Onlar 1930'lara kadar ayrı bir millettir, son zamanlarda Gürcülerin bir etnik kolu olarak tasnif edildi*” diyor¹⁰³. Bunlara karşı yürütülen asimile faaliyetleri bilinmektedir. 1992 Ağustos'unda Abhazya üzerine başlayan Gürcü saldırısında Megreller de ezilmeye, öldürülmeye ve malları yağmalanmaya başladı. Svanların ve Lazların Gürcü olduğu iddiası da asılsızdır. Gürcü, Megrel ve Laz dillerinin bir dilin lehçeleri olmaktan çok, farklı diller oldukları görüşü daha ağır basmaktadır¹⁰⁴. Gürcistan'ın etnik kompozisyonu ve bu etnik gruplar arasındaki çekişmeler, neredeyse 1990'lar boyunca yıkıcı bir etki yaratarak Gürcü yönetimini “aciz, düşkün” bir devlete (*failed, weak state*) çevirirken, bugünkü sorunlarının merkezinde yer alan Abhazya ve Güney Osetya bağlamında toprak bütünlüğüne sahip olamayan bir ülke konumuna taşımıştır. İktidara gelen isimlerin de çözümü milliyetçi, militarist ve sertlik yanlısı çözümlerde görmeleri, süreci bugünkü içinden çıkılmaz noktaya getirmiştir¹⁰⁵.

Tabiat ve sosyal tekamül şartlarını keyfimize göre değiştirmemiz elbette mümkün değildir, ancak bazı şahısların bu tür girişimleri gözle görülür bir takım sonuçlar ortaya çıkarsa dahi bu dünya düzeni tarafından tasvip edilmemiştir. Bu gibi şahıslar sosyal tekamül düzeninin yerini global, bölgesel ve dönemsel süreçlerle doldurmaya çalışıyorlar. Ancak bu teşebbüslerin ortaya çıkardığı zikzaklar, iddiaların kesinleştirilmesi gerekli olan oransal açı derecesini

¹⁰² Bkz. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/gg.html>.

¹⁰³ Ronald Wixman, **The Peoples of the USSR**, Michigan 1984, s. 134.

¹⁰⁴ Yunus Zeyrek, **Gürcistan Acaristan ve Türkiye**, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayını, Trabzon 1999, s. 101.

¹⁰⁵ Mithat Çelikpala, “Kafkasya'da Neler Oluyor?”, **Kafkasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Tartışma Metinleri No. 0901**, Ankara Nisan 2009, s. 29.

vermemektedir. Bu nedenle detaycılık etnik tarih araştırmaları için engel teşkil etmez. şüphesiz toplumlar kalıtım ve sosyal hayat mücadelesi neticesinde mekanik ve zorunlu olarak devamlı bir şekil değiştirmeye tabidirler. Bu açıdan tekamül etno-kültürel oluşun ifadesidir.

Son gelişmelerden sonra Dağlık Karabağ nedeniyle karşı karşıya gelen Azerbaycan ve Ermenistan için de zorlu bir süreç başlamıştır. 10 Eylül 1987'de Ermeniler SSCB KP Genel Sekreteri M.S.Gorbaçov'a 75.000 imzalı dilekçe göndererek Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesini talep etmişlerdir. 10 Ekim 1987'de yine de aynı amaçla Ermenistan'ın başkenti Revan'da gösteriler yapılmıştır. Göstericiler Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nin de Ermenistan'la birleştirilmesini talebinde bulunmuřlardır¹⁰⁶. 1987 yılından Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadarki süreçte, ister Gorbaçov'un isterse de Sovyetler Birliği Yüksek şurası'nın, Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan toprağı olarak tanınması, fakat Ermenilere karşı bir yaptırım yapmaması, Dağlık Karabağ sorununu bir kısır döngüye çevirmiştir. Ayrıca, Ermenistan'da faaliyet gösteren yasadışı örgütlerin eylemlerine göz yumulması Ermenilerin Dağlık Karabağ'da örgütlenmelerine ve eylem yapmalarına neden olmuştur. Azerbaycan yönetiminin milli bilinçten yoksun Komünist liderlerin elinde olması ise Azerbaycan halkının Dağlık Karabağ meselesindeki hassasiyetinin yönetime aktarılmamasına sebep olmuştur. Azerilerin Ermenistan'dan kovulmasına, Ermenilerin Dağlık Karabağ'da siyasi ve askeri örgütlenmeye başlamasına zamanında müdahale etmeyen Azerbaycan Komünist Partisi yönetimi de sorunun büyümesine bir nevi katkıda bulunmuştur. Moskova Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde ifte standart uyguladığını 19 Ocak 1990'da kendi haklarını talep eden Azerbaycan halkına karşı askeri operasyon düzenlemekle bir daha ortaya koymuřtur¹⁰⁷. Ermeniler 8 Mayıs 1992'de Azerbaycan'ın şuşa şehrini işgal etmiş ve şuşa şehrinin düşmesiyle Ermeniler eski Dağlık Karabağ vilayetinin tamamını işgal etmişlerdir. Artık Karabağ tüm dünyanın gözleri önünde Azerbaycan'ın toprağı olmaktan çıkmış Ermenistan işgaline maruz kalmıřtır¹⁰⁸.

Bugün, Dağlık Karabağ'ın dışında Azerbaycan topraklarının neredeyse yüzde 20'sini işgal altında tutan Ermenistan'ın uluslararası alanda içine düştüğü yalnızlık ve peşi sıra yaşanan iç siyasi istikrarsızlık Ermenistan'ı sıkıntılı bir noktaya getirmiştir. Karabağ meselesi kimsenin dokunmak istemediği bir sorun olarak ortada durmaktadır. Azerbaycan'da son dönemde batı dünyasıyla ekonomik bütünleşmenin yarattığı zenginliğin nasıl bir siyasi gelecek yaratacağı, bölge dengelerinde ne türde bir değişime yol açacağı ise uluslararası toplumun tartıştığı önemli bir nokta olarak belirginleřmiřtir¹⁰⁹. Çatışmayı başlatan taraf olarak

¹⁰⁶ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni Münasebetleri ve Dağlık Karabağ Olayları*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s. 88.

¹⁰⁷ Mahir Garibov, *I. Dünya Savaşi'ndan Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 300 vd.

¹⁰⁸ Tahir Kafarov, *Azerbaycan Tarihi (1920-1991)*, Bakü 1999, s. 54; Ali Memmedov, "Hocalı Katliamı", *Azerbaycan Dergisi*, Ankara, Kasım-Aralık 2002, S. 45, s. 23.

¹⁰⁹Mithat elikpala, *a. g. m.*, s. 12.

Ermeniler, Karabağ'daki Ermenilerin Azerbaycan'dan ayrılma yolunda kendi "self-determinasyon hakkını" kullandığını ifade etmektedirler. Ancak, self-determinasyonu konu alan bütün Birleşmiş Milletler kararları, BM sözleşmelerini ihlal etmeden toprak bütünlüğünün bozulmasını mümkün kılmamaktadır. Dağlık Karabağ'da çözüm olasılığı, çözüm için ara aşamaların bulunduğunu anlayamamaktan ötürü gittikçe azalmaktadır. Uluslar arası arabuluculuk için en büyük zorluk, arabulucunun tarafları kendi tarafsızlığına inandırmak olabilir¹¹⁰.

Bilindiği üzere yeni Ermeni-Azeri askeri ve siyasi dengesi son dönemlerde zaman zaman savaş beklentisiyle analiz edilmektedir. Ermenistan'ın ticari ve ekonomik açıdan Rus-Gürcü savaşından en fazla zarar gören Kafkas ülkesi olduğu aşikârdır. Poti limanında batan Ermeni ticari mallarının dışında yaşanan gaz, benzin ve elektrik kesintileri Erivan'ı doğrudan etkilemiştir. Gürcistan sınırında sorun yaşanması Erivan'ı Azerbaycan ve Türkiye ile olan ilişkilerini gözden geçirmeye zorlamaktadır. Yeni durum Ermenistan'ı neredeyse sadece İran'a mahkûm konuma getirmiştir. Ermenistan'ın son dönemdeki siyasi alandaki adımları bu bağlamda ele alınmalıdır. Azerbaycan'ın denge prensibi çerçevesinde yürüttüğü politik çizgisinin doğruluğu teyit edilmiştir. Yeni dönemde Azeri yönetiminin Rusya ile enerji nakli bağlamında da bir takım ticari ve ekonomik ilişkiler geliştirmesi beklenebilir. Batı'nın Azerbaycan'a vereceği ekonomik ve siyasal destek uygun siyasi yakınlaşmayı sağlamaya yardımcı olabilir.

İran dil grubundan olan Talişlerin yaşadığı Güneydoğu Azerbaycan bölgesinde ise durum büyük oranda istikrar içindedir. Çünkü, İran'da milyonlarca Azerinin yaşıyor olması, İran'ı dilleri Farsça'ya yakın olan herhangi bir Taliş ayrılıkçılığını desteklemekten alıkoymaktadır. Diğer taraftan Azerbaycan'ın kuzeydoğu bölgesinde bulunan Lezgi nüfus arasında büyük çaplı bir çatışma tehlikesi hakkında da bir kanıt yoktur, zira bu bölge Rusya'nın sınırlarını teşkil etmektedir. Dolayısıyla Karabağ meselesinin çözümü ile birlikte paralel gidecek bir demokratikleşme ve reform süreci, Azerbaycan'da kalıcı bir istikrarı getirecektir.

Sonuç

"Geçmişe bağlılık milli varlığı korumanın en sağlam aracıdır"

Tarihçilerin sadece kendi uzmanlık dönemlerinin tarihini yazmaktan daha ileriye gidemeyeceklerini ileri süren aşırı kuşkucu görüşler vardır. Bunun yanında bütünsel tarihe çağdaş bir yaklaşımda bulunabileceğimiz de bir gerçektir. Ancak tarihe ne kadar bütünsel yaklaşırsak da coğrafi sınırlar, tarihi kesitler ve kültürel ayrımlar bizi zorlamaktadır. Bu bakımdan Kafkasya'nın geçirdiği köklü dönüşümlerini –ki, bu bölgenin başlıca sorunlarından biridir- birkaç makale sayfası içerisinde yeniden ele alırken, Kafkasya insanların avcı-toplayıcı topluluklardan

¹¹⁰ Erjan Kurbanov, "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar", *Avrasya Etüdleri*, C. 3, S. 4, Kış 1996/97, s. 10 vd.

modern sanayi toplumlarına kadar uzanan serüveninin bir kompozisyon içinde tamamlanmasının ilginç olacağını düşünmüştük. Bunun Soğuk Savaş dönemini ve sonrasını araştıranlar kadar, Ortaçağ kavimlerinin göçlerini araştıranların da ilgisini çeken ortak ve temel bir konu olduğunun farkına varınca, kendi özel uzmanlık alanımız içinde bu konulardaki sorunlara katkıda bulunabileceğimizi umduk. Bunu yaparken kendi alanımızın kapsamını akılcı yöntemlerle bağlantı kurarak ve ardışık süreçlere bağlı olarak genişlettik. Hususen özellikle tarih öncesi çağa ait tarihsel sebepleri yakalama melekesinden yani öznel bilgiden yoksun olduğumuzun farkına varmakla birlikte, tarihsel olguları günümüze getiren nesnel bilgilere ulaşabilmemiz bizi rahatlatmıştır. Burada ulaştığımız sonuçlardan birisi, Kuzey Kafkasya’da değişik adlar altında aynı Türk kavimlerinin birbirleriyle münasebetine işaret etmektedir. Bu kavimlerin dilleri, kültürleri, sosyal hayatları birdir ve bunları kendilerinden sonrakilere bırakmak suretiyle öğretici bir tarih bırakmışlardır. Burada yaptığımız araştırma, ilgili kavimlerin aralarındaki kültürel devamlılık ilişkilerini idrak etme bakımından bir değer ihtiva eder. Genellikle araştırmacılar Kafkasya halklarını klasik olarak yerli ve yerli olmayan halklar diye ayırmışlardır. Bunlardan ilki zamana, mekâna ve kültürlere göre az çok ayırmışlardır. Siyasal teşkilat ve hakimiyet kurucu kavimler ise değişmez bir şekilde yerli olmayan olarak addedilen Türk kavimleri olmuş ve bölgenin tarihine evrensel biçimde şekil vermek istemişlerdir. Acaba bunu yapabilmişler midir, yapmışlarsa ne dereceye kadar yapabilmişlerdir? Tarihsel akıl, idrak ve muhakeme bizi Türk kavimlerinin bölgedeki göç, yerleşme ve teşkilatçılık faaliyetlerine götürüyor. Türk kavimlerinde muazzam bir milli kimlik hafızasının olduğunu görüyoruz. Bir millette tarihsel hafıza ve o hafızanın ürettiği veriler olmazsa herhangi bir faaliyet gösteremez. Bu gösteriyor ki, Türk kavimlerinin tarihte ve evrende tecelli eden manevi güçleri, bilgili, kültürlü, bilinçli ve amacı olan güçlerdir. Türk kavimlerinin bölgedeki varlığı, sosyal hayatlarındaki uygulamalarla gelişmiş ve olgunlaşmıştır. Bu aynı zamanda ameli kültürdür. Kafkas etnoniminin tarihsel kökenleri ve gelişmesi konusundaki tartışmalar, bugün içinde bulunduğumuz küresel kriz sorunlarının yan ürünlerinden biri haline gelmiştir. Bugün çok kültürlü Kafkas halklarının bir arada nasıl uyum içinde yaşayacakları meselesi söz konusu olunca, tarihsel değişim ve dönüşümün aktörlerinin nerede aranacağı zaten üstü örtülü bir sorundur.

KAYNAKÇA

“Kafkasya’da İskit Dönemi”, <http://www.kafkasfederasyonu.org/v1/index.php?goster=yazi&id=79&search=%DDskit>

“Kuzey Kafkasya’da İslâmiyet”, <http://www.gizlitarik.com/index.php?e=228>

“Rusya’daki Bombalı Eylemler ve Putinizm’in Geleceği”, **Stratejik Düşünce Enstitüsü**, <http://www.sde.org.tr/tr/haberler/956/rusyadaki-bombali-eylemler-ve-putinizmin-gelecegi.aspx> (08. 04. 2010).

AÇA, M., “Orta Asya’da Uluslaşma Süreci ve Türkiyat Araştırmalarında Rus İlminskiy ve Ardıllarının Rolü”, **Orta Asya’nın Sosyo-Kültürel Sorunları**, Gündoğan Yayınları, İstanbul 2003.

AKÇORA, E., **Geçmişten Günümüze Çeçenler**, Turan yayıncılık, İstanbul 1996.

AKINER, S., **Islamic Peoples Of The Sovyet Union (Sovyet Müslümanları)**, Çev. Tufan Buzpınar-Ahmet Mutu, İnsan Yayınevi, İstanbul 1995.

AKSAKAL, H., “Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası”, **KARAM**, Bahar 2009, C. 6, S. 21, s. 23-30.

AMICBA, G., **Ortaçağlarda Abhazlar, Lazlar**, Çev. Hayri Ersoy, Nart Yayıncılık, İstanbul 1990.

ATTAR, A., **İran’ın etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)**, Divan yayıncılık, Ankara 2006.

AVŞAR, B. Z., “Kafkasya-Rusya Federasyonu ve Türkiye”, **Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı II**, Temmuz-Ağustos 1997.

AVŞAR, B. Z.-TUNÇALP, S. Z., **Sürgünde 50. Yıl Ahıska Türkleri**, TBMM Yayınları, Ankara 2004.

AYAN, E., “Sultan Alparslan’ın Ermeni-Gürcü Siyaseti”, **Karadeniz**, Nisan 2009, Sayı 2, s. 9-29.

AYDIN, M., **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2005.

BALKAN, K., “Kars Tarihinin Ana Hatları”, **Bellekten**, Ankara 1948, C. XII.

BARTHOLD, W., **Tarihte Türk Dünyası**, Örgün Yayınevi, Ed. Andaç Uğurlu, İstanbul 2008.

BAŞER, A., “Kırım’da Rus Kolonizasyonu”, **KARAM**, Kış 2010, C. 6, S. 24, s. 29-42.

BAYTUGAN, B., **Kuzey Kafkasya (1917-1970)**, Yedi Yıldız Yayınları, Samsun 1998.

BİCE, H., **Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.

BROCK, P., “The Fall of Circassia: A Study in Private Diplomacy”, **English Historical Review**, Temmuz 1956, C. 71.

BROSSET, F., **Gürcistan Tarihi**, Yayına Haz. E. Merçil, TTK, Ankara 2003.

BUDAK, M., “Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya”, **Avrasya Etüdüleri**, Kış 1995, C. 1, S. 4, s. 101-128.

CEVDET PAŞA, **Tezâkir 1-12**, Neşr. Cavit Baysun, TTK, Ankara 1991.

- CORDIER, B., “İslâmiyetin Kuzey Kafkasya’daki Etnik Milliyetçilik Üzerindeki Etkisi: Çeçenistan ve Dağıstan’ın Durumu”, **Avrasya Etüdleri**, İlkbahar 1996, C. 3, S. 1, s. 27-43.
- CZEGLEDY, K., **Bozkır Kavimlerinin Doğu’dan Batı’ya Göçleri**, Özne Yayınları, Çev. Erdal Çoban, İstanbul 1998.
- ÇAPRAZ, H., “XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası’nın Kırım Politikası”, **KARAM**, Güz 2006, S. 11, s. 57-70.
- ÇAY, A.-DURMUŞ, İ., “İskitler”, **Türkler**, I, Ankara 2002.
- ÇELEBİOĞLU, T., **1990 Sonrası Türkiye-Gürcistan İlişkileri**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- ÇELİKPALA, M., “Kafkasya’da Neler Oluyor?”, **Kafkasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Tartışma Metinleri No. 0901**, Ankara Nisan 2009.
- ÇELİKPALA, M., “Siyasi, Ekonomik ve Demografik Göstergeleriyle Kuzey Kafkasya”, **Kafkasya Dergisi**, Mart 2006, S. 1, s. 38-51.
- ÇOĞ, M., “Emeviler ve Abbasiler Dönemi Hazar-Arap ilişkileri”, **Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları**, Spring 2007, Vol. 2, S. 2, s. 150-160.
- EL-HÜSEYNÎ, **Ahbârü’l-Devleti’s-Selcukiyye**, Terc. N. Lügal, Ankara 1999.
- GARİBOV, M., **I. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2006.
- GÖKÇE, C., **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1979.
- GÖMEÇ, S., “Kırım Bölgesinde İlk Türkleşme Faaliyetleri”, **Avrasya Etüdleri**, 2009/1, s. 35, s. 61-72.
- GROUSSET, R., **Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi**, Aras Yayıncılık, Çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul 2005.
- GUMİLEV, L. N., **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları**, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- GUMİLEV, L. N., **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- GÜSAR, V., “Kuzey Kafkasya’ya İslâmiyet’in Girişi ve Sonuçları (I)”, **Kafkasya Kültürel Dergi**, 1996, C. III, S. 11.
- HAPİ, C., “Kafkasya-III (Tarihsel Nüfus ve Koloni Dönemi)”, **Kafdağı**, 1987, S. 31-32.
- HENZE, P. B., “Kafkasya’da Çatışma, Geçmiş, Sorunlar ve Gelecek İçin Öngörüler”, **2023 Dergisi**, Kasım 2003, S. 13.

- HERODOTOS, **Herodot Tarihi**, Çev. Azra Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul 1983.
- HIZAL, A. H., “Kuzey Kafkasya İstiklali ve Türkiye Matbuatı(1918)”, **Birleşik Kafkasya Dergisi**, Mayıs-Haziran-Temmuz 1965, Sayı 4.
- HIZAL, A. H., **Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Davası**, Orkun Yayınları, Ankara 1961.
- <http://www.kafkasevi.com/index.php/news/detail/4311>; <http://rt.com/Politics/2010-01-20/north-caucasus-federal-district.html>
- <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/gg.html>.
- İŞILTAN, F., “Şeyh Şamil”, **İslâm Ansiklopedisi (MEB)**, İstanbul 1993, s. 468-474.
- İBN FAZLAN, **Seyahatnâme**, Çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.
- İBNÜ’L-ESÎR, **El-Kamil Fi’t-Tarih**, III, Çev. A. Özaydın-A. Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İBNÜ’L-KALÂNİSÎ, **Zeyl-i Târîh-i Dimâşk**, ed. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
- KAFAROV, T., **Azerbaycan Tarihi (1920-1991)**, Bakü 1999.
- KAFLI, K., **Şimali Kafkasya**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1942.
- KALAFAT, Y., “Albanlar Tarihi ve Ermeni Kültür Stratejisi”, **Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri-II.Cilt**, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=YayinIcerik&IcerikNo=90>.
- KALANKATLI MOSES, **Alban Tarihi**, Çev. Yusuf Gedikli, Selenge yayınları, İstanbul 2006.
- KANTARCI, H., **Kıskaçtaki Bölge Kafkasya**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.
- KIRZIOĞLU, F., **Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)**, TTK, Ankara 1993.
- KOLLAUTZ, A., **Abazg-Abazgia Abhazya Tarihi’nin Bizans Dönemine Ait En Önemli Belgeleri**, Çev. Bahriye Çelebi, As Yayın, İstanbul 2000.
- KOSOK, P., **Kuzey Kafkasya Hürriyet ve İstiklal Savaşı Tarihinden Yapraklar**, Çeltüt Matbaası, İstanbul 1960.
- KURBANOV, E., “Azerbaycan’ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan’la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar”, **Avrasya Etüdleri**, C. 3, S. 4, Kış 1996/97, s. 2-22.
- KUŞHABİYEV, A., “21 Mayıs Sürgünü”, **Nart Dergisi**, Mayıs-Haziran 2004, S. 21.

KÜRÜM, M. T., “Avrasya’da Runik Yazı”, s. 15.
<http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:TQPQiDpn6EJ:www.kuzeyipekyolu.com/AvrasyadaRunikYazi.pdf>.

LEWİS, L., **İslâm Dünyasında Yahudiler**, Çev. B. Sina Şener, İmge Kitabevi, İstanbul(Tarihsiz).

MEHMETOV, İ., **Türk Kafkası’nda Siyasi ve Etnik Yapı**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

MEMMEDOV, A., “Hocalı Katliamı”, *Azerbaycan Dergisi*, Ankara, Kasım-Aralık 2002, S. 45.

MEMİŞ, M., **İskitlerin Tarihi**, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.

MİNORSKY, V., **Hududu’l-Âlem**, Çev. A. Duman-M. Ağarı, Kitabevi Yayınevi, İstanbul, 2008.

ÖGEL, B., **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 1984.

ÖZEY, R., “Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri”, **Harp Akademileri Bülteni**, İstanbul 2001, Yıl 37, S. 199.

ÖZSARAY, M., **Kafkas Halklarından Adigelerin Eski Dinleri ve İslâmiyet’in Kuzey Kafkasya’ya Girişi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.

ÖZSOY, İ., “Diller ve Milletler Ülkesi: Dağıstan”, **Avrasya Etüdüleri**, Kış 1996/97, C. 3, S. 4, s. 41-64.

PAMUK, M., **Kafkasya ve Azerbaycan’ın Dünü-Bugünü-Yarını**, Harp Akademisi Yayını, İstanbul 1995.

PROKOPIUS, **The History Of War**, V, Trans. H. B. Dewing, Harvard University Press, Cambridge 1962.

SARIAHMETOĞLU, N., **Azeri-Ermeni Münasebetleri ve Dağlık Karabağ Olayları**, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989.

ŞEMSEDDİN SÂMÎ, **Kâmûsu’l-A’lâm**, Mihran Matbaası, İstanbul 1308.

TANSUĞ, K., “Kimmerlerin Anadolu’ya Girişleri ve M. Ö. 7nci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu İle Münasebetleri”, s. 535-550.
Dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1233/14086.pdf

TARHAN, M. T., “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”, **Türkler**, I, Ankara 2002, s. 597-610.

TAVKUL, U., “Kafkasya Denklemi”, **KÖKSAV E-Bülten**, Eylül-Ekim-Kasım 2008.

- TAVKUL, U., **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, Ötüken Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- TELLİOĞLU, İ., **Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler**, Trabzon 2007.
- The Georgian Chronicle**, İng. Terc. Robert Bedrosian, New York 1991.
- TOGAN, A. Z., **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- TOGAN, A. Z. V., “Arrân”, **İslâm Ansiklopedisi (MEB)**, I, s. 596-598.
- ÜSTÜNER, A. C., “Bozkır Göçebeleri Kimmerler ve İskitler”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Aralık 2001.
- VOLKOV, A.-Jasper FAKKERT, J., “Moscow Bombs Kill 38 in Subway Attacks, Chechens Suspected”, 29 Mart 2010, <http://www.theepochtimes.com/n2/content/view/32320/> (1 Nisan 2010).
- WİLHELM VON RUBRUK, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, Çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.
- WIXMAN, R., **The Peoples of the USSR**, Michigan 1984.
- YALÇINKAYA, A., **Kafkasya’da Siyasi Gelişmeler Etnik Düğümden Küresel Kördüğümüne**, Lalezar Kitabevi, Ankara 2006.
- YAMNAUCHİ, E., “The Scythians:Invading Hordes From The Russian Steppes”, **Biblical Archaeologist**, Spring 1983, s. 90-98.
- YANAR, S., **Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya**, IQ Yayınları, İstanbul 2002.
- YILDIRIM, H., **Kafkasya’da Etnik Çatışmalar ve Türkiye Açısından Bölgenin Önemi**, SAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2007.
- YÜCEL, M. U., **Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- ZEYREK, Y., **Gürcistan Acaristan ve Türkiye**, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayını, Trabzon 1999.

Ek- 1: Kafkasya'nın Etnik Haritası

